

Vüzerâ Kapuları ve Timar Sistemi (1532-1611)

İsmail Emre Pamuk*

Vizierial Households and the Timar System (1532-1611)

Abstract ■ The transformation of the *timar* system, one of the fundamental components of the military and administrative mechanism of the Ottoman Empire, has been discussed since the last quarter of the 16th century in older sources as well as in the modern literature. One of the most significant aspects of this transformation was the rise in the number of people who held *timar* or *zeamet* and belonged to *ümerâ* class households, as well as the rise in the number of *dirliks* held. Another important aspect of it was the widespread practice of exempting people in such circumstances from participating in campaigns based on their household membership. This article empirically examines and discusses this transformation in relation to the viziers from the first half of the 16th century to the first quarter of the 17th century. Thus, attempts were made to pinpoint the turning points in the process over a period of about one hundred years. As well, this study aims to make an empirical contribution to the debates on the military, administrative, and political transformation of the Ottoman Empire starting in the last quarter of the 16th century in the context of the *timar* system and the increasing importance of these households.

Keywords: Ottoman Empire, Timar System, Vizierial Households, Decline Literature, Military and Fiscal Transformation.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sadece siyasi değil, mali ve idari açıdan da klasik düzen çerçevesinde yeni uygulamaların ve tedbirlerin devreye

* İstanbul Üniversitesi.

Metnin arızalarına işaret ederek bu metni daha çekilir kılan Feridun M. Emecen, Özgür Kolçak, Güneş Işıksel, Günhan Börekçi ve iki anonim hakeme minnettarım. Yine de kalan bütün hataların ve metnin sıkıcılığının sorumluluğu bana aittir.

sokulduğu, ihtiyaçlar nispetinde yeni arayışlara girildiği bunun da zaman içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyevi bir değişim geçirmesine yol açtığı tarihçiler arasında verimli bir tartışma alanı olmuştur.¹ Bu hususta bilhassa saltanatın iktidar paylaşım biçimi ve dayandığı ilişki ağlarında gözlemlenen değişim,² timar sisteminin mali ve askeri yönden başkalaşımı³ ile paşa ve vüzerâ kapularının güçlenmesi⁴ gibi gelişmeler öne çıkar. Bu makalede timar sisteminin başkalaşımı ve paşa kapularının güç kazanması fenomenlerinin kesişme noktası olan paşa kapusu mensuplarının timar⁵ tasarruf etmeleri pratiği vüzerâ kapuları özelinde incelenecektir.

Paşa kapularına mensup isimlerin timar tasarruf etmelerini ilk olarak modern Osmanlı tarihçileri değil, Osmanlı idaresi ve siyaseti üzerine kalem oynatan çağdaşları problematize etmişti.⁶ 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren muhtelif biçim ve gayelerle kaleme aldıkları metinlerde müellifler paşa kapuları ve timar sistemi arasındaki irtibatın (1) yaygınlaşmasından (2) bürokratik usulsüzlüklerle vuku bulmasından (3) muafiyet pratiğiyle birlikte timar sisteminin askeri yönünü

- 1 Bu sürecin sebepleri ve mahiyetine dair en güncel ve yetkin çalışma için bkz. Pál Fodor, *The Business of State: Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s-1615)* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018); Ayrıca bkz. Rifa'at 'Alî Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2005); Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- 2 Günhan Börekçi, "Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors" (Doktora Tezi), The Ohio State University, 2010.
- 3 Mustafa Akdağ, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/4 (1945), s. 419-431; Başkalaşımın Vidin Sancağı üzerinden incelendiği bir çalışma için bkz. Muhsin Soyudoğan, "Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)" (Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi, 2012.
- 4 I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York: Columbia University Press, 1983); Rifaat Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4 (1974), s. 438-447; I. Metin Kunt, "Royal and Other Households", *The Ottoman World*, ed. Christian Woodhead (London & New York: Routledge, 2012), s. 103-115; Jane Hathaway, "Households in the Administration of the Ottoman Empire", *Journal of Turkish Studies*, 40 (2013), s. 127-149.
- 5 Burada timar ifadesini zeameti de kapsayan biçimde geniş anlamıyla kullanıyorum.
- 6 Osmanlı idaresi ve siyaseti üzerine kalem oynatan müellifler ve metinleri için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015).

zedelemesinden şikayet etmekteydiler.⁷ Kimi metinlerde bu şikayetlere ilaveten, herhangi bir kapu mensubunun timar tasarruf etmesi pratiğinin eskiden mevcut olmadığı, III. Murad devrinde ortaya çıktığı da iddia edilmektedir.

Gelişmeleri bizatihi gözlemleyen ve eleştiren müelliflerin meseleye yönelik ilgilerinin, modern Osmanlı tarihçilerince aynı düzeyde paylaşılmadığı, meselelerin önemiyle mütenasip olgusal araştırmalara dayanan literatürün zayıflığından anlaşılmaktadır. Paşa kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişkiyi Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli defterlere atıfla inceleyen çalışmaların sayısı sınırlıdır.⁸ Metin Kunt 16. yüzyılın ilk yarısında dahi taşra ümerâsının ve kubbe vezirlerinin kapularına mensup isimlerin timar tasarruf ettiklerini ve bu durumun ilerleyen yıllarda gittikçe artan bir eğilim gösterdiğini paşa kapularının Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresinde kazandığı öneme ve taşra teşkilatının değişimine delil olarak göstermektedir.⁹ Linda T. Darling ise nasihatnâme müelliflerinin timar tasarruf eden kimselerin kökenlerinin değiştiği yönündeki eleştiri ve iddialarını icmâl defterlerindeki verileri kullanarak sınavan çalışmasında, timar ve zeamet tasarruf eden ekâbir kapusu mensuplarını da bahis konusu etmiştir.¹⁰

7 Andreas Tietze (ed.), *Muṣṭafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581 (Edition, Translation, Notes)*, c. 1 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979), s. 185-186; Yaşar Yücel (haz.), "Hırzu'l-Mülûk", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s. 185; Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Esad Efendi, nr. 2361, 33^a-34^a; Yaşar Yücel (haz.), "Kitâb-ı Müstetâb", *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s. 15, 39; Ebuzziyâ Tevfik (ed.): *Risâle-i Koçi Beğ* (İstanbul, 1303), s. 46-52; Bu şikayetlerin detaylarına yeri geldikçe değinilecektir.

8 Meseleye dair en somut örnekler görece geç bir dönem sayılabilecek Köprülüler devrine hasredilmiştir (Özgür Kolçak, "Yeniçeriler, Ümera Kapıları, Tımarlı Sipahiler: 1663-64 Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Osmanlı Ordu Terkibi", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), s. 217-251; Cumhur Bekar, "The Rise of the Köprülü Household: The Transformation of Patronage in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century", *Turkish Historical Review*, 11 (2020), s. 229-256; Murat Uluskan ise Divan-ı Hümayun çavuşları zümresine dair monografisinde vezir hizmetindeki çavuşlara ayrı bir başlık açmıştır (Murat Uluskan, "Divân-ı Hümayun Çavuşları" (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, 2004, s. 136-139).

9 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 39-41, 85-88; Kunt ilgili iddialarını detaylı bir biçimde irdelenmek yerine, bu makalede derinlemesine kullanılan bazı defterlere (MAD, 34; KK, 320) atıf yaparak anekdotal bir üslup benimsemektedir.

10 Linda T. Darling, "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 43 (2014), s. 193-226; Darling, "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding

Darling çalışmasında icmâl defterlerindeki verileri uzun erimli bir biçimde inceleyerek nasihatnâme müelliflerinin iddialarının doğru olmadığını ve hatta kapu mensuplarının timar tasarruf etmeleri pratiğinde oransal olarak kademeli bir azalma olduğunu öne sürmüştür.¹¹ Klaus Röhrborn ise *mahlûlât*, ruus ve yoklama defterleri üzerinden gerçekleştirdiği derinlemesine araştırma üzerinden 16. yüzyılın ikinci yarısında *ekâbir* kapularına mensup kimselerin timar tasarruf etmelerinin yaygınlaştığını, defterlere yansıyan bürokratik süreci de detaylarıyla tartışarak ortaya koymuştur.¹²

Bu çalışmada Kunt ve Röhrborn'un yaygınlaştığını ortaya koyduğu¹³ kapu mensuplarının timar tasarruf etmeleri pratiğinin 16. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına değin nasıl bir seyir izlediği vüzerâ kapuları örneğinde detaylarıyla ortaya konulmuş ve tartışılmıştır. Söz konusu seyrin sağlıklı bir biçimde takip edilebilmesi için birbirlerinden ayrı değerlendirilmesi gereken iki problematik mevcuttur. İlk problematik kapu mensuplarının timar tasarruf etme pratiği-yken, ikinci problematik normal şartlarda tasarruf ettiği timarın getirdiği yükümlülükle seferlere katılması gereken kapu mensuplarının kapudaki hizmetlerini bahane ederek seferden muaf olma pratikleridir. Bu problematiklerin ampirik olarak incelenmesi için timar rûznâmçe ve kapu mensuplarının spesifik olarak kaydedildiği muafiyet defterlerine yoğun bir surette başvurulmuştur. Bu çalışmayı Kunt ve Röhrborn'un çalışmalarından temyiz eden nokta söz konusu pratiğin izlediği seyrin defterlerden elde edilen seri verilerle birlikte detaylı ve uzun bir zaman zarfında değerlendirebilir oluşudur.

Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century – Part II, Including the Seventeenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 45 (2015), s. 1-23; Darling, “Historicizing the Ottoman *Timar* System: Identities of *Timar*-Holders, Fourteenth to Seventeenth Centuries”, *Turkish Historical Review*, 8 (2017), s. 145-173.

11 Darling, “*Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century*”, s. 205; Darling, “*Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century – Part II, Including the Seventeenth Century*”, s. 2, 13-14; Darling, “Historicizing the Ottoman *Timar* System”, s. 168, 172-173.

12 Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1973), s. 64-77.

13 Kunt ve Röhrborn'un aksine Darling'in paşa kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişkiyi tespit edememiş olması, çalışmasını icmâl defterlerindeki verilere hasretmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu değerlendirme neticesinde vüzerâ kapuları mensuplarının timar tasarruf etmeleri pratiğinin 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren mevcut bulunduğu ve yıllar geçtikçe gerek kişi sayısında gerek tasarruf edilen dirlik miktarında kademeli bir artış gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Sokollu Mehmed Paşa Rumili Beylerbeyliği'nden itibaren (956-961/1549-1554) kapusu mensuplarının yaygın bir biçimde timar tasarruf etmesini sağlamış ve sadareti döneminde de bu tutumunu sürdürmüştür. Bu süreçte timar tasarruf eden kapu mensuplarının kitlesel bir biçimde seferden muaf olmaları pratiğinin izine rastlanmamıştır. Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümü sonrasında ise pratiğin yaygınlığı sadece tek bir vezire yahut sadrazama atfedilemeyecek düzeyde artmış ve bütün kubbe vezirlerinde gözlemlenebilir hale gelmiştir. Timar tasarruf eden kapu mensuplarının sayılarının ve tasarruf ettikleri timar miktarının artışına ilaveten, yine bu dönemde kapuda hizmet bahanesiyle seferden muaf olma pratiği de yaygınlaşmıştır. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise hem timar tasarruf etme hem de seferden muaf olma pratiği önceki artış trendini devam ettirmiştir. Kısaca özetlenen bu süreç, aşağıda detaylı bir biçimde anlatılacak ve ardından tartışılacaktır.

1. Yaygın Bir İstisna: Makbul İbrahim Paşa'dan Sokollu Mehmed Paşa'ya Timar Tasarruf Eden Kapu Mensupları

16. yüzyılın ikinci yarısında paşa ve vüzerâ kapularına mensup isimlerin timar tasarruf etmeleri bir rahatsızlık konusu değildi. Bizatihi vezâret ve 1539-1541 yılları arasında sadâret makamında bulunmuş olan Lutfi Paşa, sadarettten azlinden sonra kaleme aldığı *Âsaf-nâme*'de vezirlerin kapuları mensuplarına timar düzeyinde dirlik vermeleri gerektiğini, istisnai haller dışında ise zeamet verilmemesi gerektiğini ifade etmişti.¹⁴ Bunları ifade ederken Paşa'nın asıl kaygısı zeamet sayısının artmasıyla kılıç timarların sayısının azalması ve doğal olarak timar sisteminin yarattığı askeri nizamın bozulacak olmasıydı. Lutfi Paşa'nın serdettiği bu görüşler, kapu mensuplarının timar yahut zeamet tasarruf etmesinin bir problem olarak telakki edilmediği bir dönemde ortaya konulmuş olması itibarıyla önemlidir. Bu bağlamda ilk olarak şikayetlerin yoğunlaştığı dönemin öncesindeki manzara bakmak hem nasihatnâmelerde değinilen hususların teyidini hem de değişim trendlerini yakalayabilmek bakımından mühimdir.

14 “Vezîrler kendü tevâbi'ine ze'âmet virmemek gerekdür. Adamlar timar ile kanâ'at itmek gerekdür. Virirse dahi pek az ve seyrek gerekdür” (Mübahat S. Kütükoğlu, “Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991), s. 65-66).

Alaman Seferi (938-939/1532-1533) münasebetiyle dirlik sahiplerinin yanlarındaki cebeliler ile birlikte yoklanması üzerine tertip edilen defterler¹⁵ birçok sancaktaki dirlik sahiplerinin o anki durumunu toplu halde göstermesi sebebiyle kullanılmıştır. Defterler dağınık ve parçalanmış olmakla birlikte Rumili Eyaleti'ndeki 25 sancağın bilgilerini ihtiva etmektedir. Bu defterler aracılığıyla ekâbir kapusuna mensup kimselerin tasarruf ettikleri timar miktarı ve sefere getirdikleri cebelilerine dair derli toplu bir malumat edinmek mümkündür.

Aşağıdaki tabloda Makbul İbrahim Paşa ile Ayas Paşa'nın Rumili'ndeki muhtelif sancaklarda timar tasarruf eden hizmetlileri listelenmiştir. Bu liste, en azından Rumili Eyaleti'nin geniş bir resmini vermesi itibarıyla 1532-1533 yıllarında vüzerâ kapuları ve timâr sisteminin arasındaki ilişkiyi göstermektedir:

Tablo 1. Alaman Seferi Yoklama Defterlerine Göre Makbul İbrahim Paşa ve Ayas Paşa'nın Dirlik Mutasarrıfı Hizmetkârları (1532-1533)

Sancak	İsim	Görev/Statü	Miktar	Cebelü Sayısı	Tabiyet
Gelibolu	İshak	Merdüm	6190	0	Makbul İbrahim Paşa
Gelibolu	İskender	Voyvoda	8040	0	Makbul İbrahim Paşa
Niğbolu	Mesih	Voyvoda	8000	0	Makbul İbrahim Paşa
Mora	Karagöz	Merdüm	9600	3	Makbul İbrahim Paşa
Köstendil	Mustafa	Ser-Çaşnigîrân	21550	0	Makbul İbrahim Paşa
Tırhala	Abdurrahman	Emîn-i Cev	13027	0	Makbul İbrahim Paşa
Tırhala	Ahmed	Ser-Ulûfeciyan	14100	4	Makbul İbrahim Paşa
Tırhala	İshak	Mîr-i Ahûr	12505	0	Makbul İbrahim Paşa
Tırhala	Hamza	Mîr-i Ahûr	8590	3	Makbul İbrahim Paşa

¹⁵ Bu defterler Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde dağınık parçalar halinde bulunmaktadır. Defterler hakkında detaylı bilgi veren ve defterdeki cebelü kayıtlarını titiz bir biçimde inceleyen bir çalışma için bkz. Muhsin Soyudoğan, "Cebelülerin Toplumsal Kökenleri Üzerine", *Alinteri: Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2 (2021), s. 139-169.

Tırhala	Ali	Voyvoda	8000	0	Makbul İbrahim Paşa
İzdin	Sinan	Kethüdâ	50797	22	Ayas Paşa
Tırhala	Kâtib Musa	Merdüm	15000	4	Ayas Paşa
Tırhala	Ferruh	Merdüm	7069	5	Ayas Paşa

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere 1532-1533 gibi erken bir tarihte dahi vüzerâ kapularına mensup isimler timar yahut zeamet tasarruf etmektedir. Ayas Paşa'nın kethüdâsı Sinan'ın 50.797 akçelik bir zeamete tasarruf ediyor oluşu, sadece mezkur gelişmeden müşteki müelliflerin değil, kapu mensuplarına tevcih edilecek dirliklerin miktarlarının az olması gerektiğini belirten Lutfi Paşa'nın da hilafına bir durum arz etmektedir. Ancak Sinan Kethüdâ'nın 50.797 akçeye karşılık 22 cebelüyü sefere getirmesi, onun ve listedeki diğer isimlerin bir kısmının dirlik tasarruf biçiminin sistemden bir kopuş olmadığı yorumunu yapmaya imkan vermektedir. Nihayetinde bunlar timar sisteminin gereğine mutabık bir biçimde seferde bulunmuşlardı ve hatta bir kısmı yanlarında cebelü dahi getirmişti.

Bu listede göz ardı edilmemesi gereken önemli bir nokta, en azından Rumili özelinde, timar ve zeamet tasarruf eden sancakbeyi hizmetkârlarının vüzerâ hizmetkârlarına kıyasla fazla oluşudur. Yoklama defterlerine göre 52 dirlik mutasarrıfı muhtelif sancakbeylerine tabiyetleriyle kaydedilmişlerdir. Toplam 566.324 akçelik dirliğe tasarruf eden bu 52 kişi sefere yanlarında 204 cebelü getirmişti.¹⁶ Akıncı bey ve paşaların bölgedeki nüfuzuyla ilişkilendirilebilecek olan bu detay, nasihatnâme müelliflerinin zihnindeki ideal şemanın esasında hiçbir zaman mevcut olmadığını göstermesi itibarıyla kayda değerdir. Öte yandan ilerleyen aşamada vüzerâ kapularına mensup olanların Rumili'nde daha sıklıkla dirlik tasarruf etmeye başlamalarını belki de merkezi idarenin bölgedeki akıncı nüfuzunu kırma çabasıyla birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Hadım Süleyman Paşa'nın sadareti esnasında 948-949 (1541-1543) yılları arasında tutulmuş bir Rumili Timar Rûznâmçe defteri ise vüzerâ kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişkinin Makbul İbrahim Paşa'nın sadaretinden sonra çok başka bir boyuta kavuştuğunu ortaya koymaktadır.¹⁷ Defterde kapu mensubiyetine dair

¹⁶ Bu sayı şu defterlerdeki bilgilerden derlenmiştir: TS.MA.d., 2204, 4175, 4431, 4755, 5535, 6811, 10645.

¹⁷ MAD, 34. Bu defterdeki veriler eksik bir biçimde Kunt tarafından kullanılmıştır (*The Sultan's Servants*, s. 40).

en erken tarihli kayıt 15 Rebiülahir 948¹⁸ (8 Ağustos 1541) iken en geç tarihli kayıt ise 6 Zilhicce 949'dur¹⁹ (13 Mart 1543). Defterin diğer bir hususiyeti ise 948 (1541) Budin Seferi esnasında ve sonrasında tutulan kayıtları ihtiva etmesidir. Bu bağlamda vüzerâ kapularına mensup isimlerin Budin Seferi özelinde dirlik mutasarrıfları olarak askeri bir fonksiyon icra edip etmedikleri anlaşılmaktadır. Bütün bunlarla birlikte söz konusu defter zaman içerisinde gerçekleşen timar işlemlerini göstermesi itibarıyla tam bir liste gibi değerlendirilemez. Ancak bu listeyi tamamlayıcı mahiyette diğer bir defter daha bulunmaktadır. Rumili sipahileri sefer yoklama defteri olarak nitelendirilebilecek bu defter²⁰ sancaklara göre tasnif edilmiş ve Defterhâne-i Âmire'de mukabele edilmiştir.²¹ Defterdeki dirlik miktarları ve bölgeleri, yukarıda zikrettiğim timar rûznâmçe defteriyle birlikte incelendiğinde defterin Budin Seferi'yle ilişkili olduğu çıkarımını yapmak mümkün olmakla birlikte, defterin içerisinde bunu gösteren herhangi bir işaret bulunmaması sebebiyle bu tespiti şimdilik ihtiyatla yaklaşılması gerekir. Her halükarda bu defterin ihtiva ettiği bilgilerin timar rûznâmçe defterindekilerle birlikte değerlendirilmesi 948-949 (1541-1543) yılları arasında vüzerâ kapularının timar sistemi ile olan ilişkisinin detaylı bir resmini çizmeye imkan sağlamaktadır.

Hadım Süleyman Paşa'nın sadareti sürecinde kubbealtı vezirlerinin sıralamasının ne olduğuna dair kaynaklar ittifak halinde değildir.²² Kesin olan husus, söz konusu süreç içerisinde Hüsrev Paşa (Divâne), Mehmed Paşa (Sofu) ve Rüstem Paşa'nın kubbealtı veziri oluşudur, ilerleyen yıllarda sadrazam olacak olan Kara Ahmed Paşa ise bu sırada Rumili Beylerbeyi'dir.²³ Kara Ahmed Paşa ilerleyen yıl-

18 MAD, 34, vr. 317^a.

19 MAD, 34, vr. 426^a.

20 KK, 285.

21 Her sancak tasnifinin başlangıcında *defter-i mevcûdât* olarak nitelendirilen bu defterin mukabele edildiğine dair kayıtlar da yine sancak kayıtlarının başında *mukâbele şûd* ifadesiyle teyit edilebilmektedir. Örnek bir ifade şu şekildedir: “*Defter-i mevcûdât-ı livâ-yı Niğbolu, mukâbele şûd ‘an-yed-i Hızır el-fakîr*” (KK, 285, s. 205).

22 Jean-Louis Bacqué-Grammont, “Notes et documents sur Divâne Hüsrev Paşa”, *Rocznik Orientalistyczny*, 41/1 (1979), s. 51-52; Muhammet Zahit Atçıl, “State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rüstem Pasha (1544-1561)” (Doktora Tezi), The University of Chicago, 2015, s. 43-45.

23 Erhan Afyoncu, “Hadım Süleyman Paşa”, *DİA*, 38, 2010, s. 96-98; Abdülkadir Özcan, “Deli Hüsrev Paşa”, *DİA*, 19, 1999, s. 40-41; Abdülkadir Özcan, “Kanuni Devri Vezirlerinden Sofu Mehmed Paşa'ya ve Sofya'daki Külliyesine Dair”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri: Sofya, 21-23 Nisan 2000* (İstanbul: IRCICA, 2002), s.

larda sadaret makamına ulaşacak olması ve Rumili Beylerbeyliği'nin kubbealtı vezaretine gelmeden önceki son merhale olması itibarıyla incelemeye dahil edilmiştir.

Tablo 2. 1541-1543 Yılları Arasında Kubbealtı Vezirleri ve Rumili Beylerbeyi'nin Rumili Eyaleti'nde Dirlik Tasarruf Eden Hizmetkârları (KK, 285, MAD 34, İE.TZ., 1-15)

Paşa	Kişi Sayısı	Toplam Dirlik (Akçe)	Ortalama Dirlik
Süleyman Paşa	29	349.414	9253,9 ²⁴
Hüsrev Paşa	28	231.613	8271,9
Mehmed Paşa	43	385.433	8963,5
Rüstem Paşa	21	193.184	9199,2
Kara Ahmed Paşa	16	121.845	7615,3
Genel	137	1.281.489	8758,7

Bu tablodaki veriler Makbul İbrahim Paşa ve Ayas Paşa'nın verilerini kapsayan Tablo-1 ile karşılaştırıldığında on yıldan az bir süre içinde vüzerâ kapularına mensup isimlerin dirlik tasarruf etmeleri uygulamasının yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte makalenin ilerleyen kısımlarında tartışılacağı üzere dirlik tasarruf eden kapu mensuplarının askeri yükümlülüklerden muaf tutulup *sivilleşme* yönündeki eğilimi henüz mevcut değildir. Tezkire suretlerinde timar tevcihi yahut terakkisine dair kayıtların bir kısmında tezkireye konu olan isimlerin seferlerde yararlılıklarının vurgulanışı bu bakımdan mühimdir.

Tezkirelerde Budin'in ilhakıyla neticelenen 948 (1541) tarihli Budin Seferi'nin bahsi çokça geçmektedir. Budin Seferi sürecinde Süleyman Paşa Anadolu'da muhafazada bırakılırken, Mehmed Paşa ve Hüsrev Paşa, Sultan Süleyman'dan önce ayrı olarak yola çıkmış, Kara Ahmed Paşa ise Mehmed Paşa ile Budin'de bir araya gelmişti. Rüstem Paşa ise Sultan Süleyman ile birlikte harekete geçmişti.²⁵ Budin

267-276; Feridun Emecen, "Kara Ahmed Paşa", *DİA*, 24, 2001, s. 357-358; Bir mevcudat ruznamçesinde devlet erkanına yapılan zemistanî tahsisatına dair kayıta (16 Ramazan 949 / 24 Aralık 1542) söz konusu vezirlerin isimleri (1) Süleyman Paşa (2) Rüstem Paşa (3) Mehmed Paşa (4) Hüsrev Paşa sırasıyla verilmiştir (D.BRZ.d., 20614, s. 41, ayrıca bkz. s. 43). Bu ve benzer tarzdaki kayıtlardaki sıralamalar üzerinden bir çıkarım yapmak mümkün olabilir.

24 Süleyman Paşa'nın Süleyman adlı kethüdâsı İskenderiye Sancağı'nda 90.304 akçelik zeamet tasarruf etmektedir (4 Zilhicce 948 / 21 Ocak 1542) (MAD, 34, vr. 377^a). Bu miktar sıradışı olması sebebiyle ortalama hesabına dahil edilmemiş ve ortalama 28 kişi üzerinden alınmıştır. Aynı usul GENEL kısmında da uygulanmıştır.

25 Seferdeki konumlarına dair bilgiler için bkz. "Cennet-mekân Kânûn[i] Sultân Süleymân Hân-ı Gâzî hazretleri dergâhından Süleyman Paşa'ya ısdâr olunan istabur feth-nâmesinin

Seferi askeri hareket bakımından Sultan Süleyman'ın Budin'e gelmesinden önce son bulmuştu. Kısacası sefer sürecinde Süleyman Paşa ve Rüstem Paşa'nın herhangi bir muharebede bulunmadığı söylenebilir.

Cephede bulunan Hüsrev Paşa, Mehmed Paşa ve Kara Ahmed Paşa'nın birçok hizmetkârının seferde yoldaşlık etmeleri sebebiyle dirlik tevcihi ve terakkisine hak kazandığı görülmektedir.²⁶ Bu hizmetkârların bir kısmı seferdeki yoldaşlıkları sebebiyle dirlik tasarruf etmeye, bir kısmı da halihazırda dirlik sahibi iken terakkiye hak kazanmışlardır. Söz gelimi, Hüsrev Paşa'nın hizmetkârlarından Kasım “*sefer-i hümayûnda hidmetde*” bulunması sebebiyle Selanik Sancağı'nda 4000 akçelik bir timar tasarruf etme hakkını elde etmiştir.²⁷ Aynı şekilde, Hüsrev Paşa'nın kapucubaşısı Mustafa'ya da Niğbolu Sancağı'nda 8000 akçelik timar tevcihi söz konusu olmuştur.²⁸ Mehmed Paşa'nın Süleyman adlı hizmetkârı ise seferdeki *yoldaşlığı* sebebiyle terakki alırken İskenderiye Sancağı'nda 10.390 akçelik dirlik tasarruf etmeye başlamıştır.²⁹

İbtidâdan timar alan hizmetkârların doğrudan seferdeki paşalarının hizmetinde olduğunu tespit etmek de mümkündür. Nitekim sefer esnasında dirlik tasarruf etmedikleri göz önünde bulundurulduğunda, klasik Osmanlı düzeni içindeki herhangi bir timar mutasarrıfı gibi sefere katılma yükümlülükleri mevcut değildir. Bu bakımdan halihazırda sefere giden paşalara tabi olmaları hasebiyle, seferde onların maiyyetlerinde bulundukları ileri sürülebilir. Öte yandan bir paşaya tabi olup seferden önce dirlik tasarruf edenlerin durumları karışıktır. Söz konusu hizmetkâr normal şartlar altında dirlik tasarruf etmesi sebebiyle herhangi bir timarlı sipahi gibi alaybeyine bağlı hareket etmek durumundadır. Nitekim seferde bulunmayan Süleyman Paşa'nın kapucubaşısı Hüseyin'in “*taburda yoldaşlık*” etmesi sebebiyle terakki yoluyla İlbasan Sancağı'nda 10.631 akçe dirlik tasarruf etmeye hak kazanması da bu hususu doğrulamaktadır.³⁰ Bu örnek bir paşa hizmetkârının sefer esna-

sûretidür” (Feridun Ahmed Beğ, *Mecmû'a-i Münşe'ât-ı Feridun Beğ [Münşe'âtü's-Selâtin]* (İstanbul, 1274), s. 551-554).

26 Tezkirelerde “*taburda yoldaşlık idüp*”, “*istaburda yoldaşık idüp*”, “*sefer-i hümayûnda hidmetde bulunup*”, “*sefer-i hümayûnda hidmetde bulunmağın*”, “*sefer-i hümayûnda hidmetde ve yoldaşlıkda bulunmağın*” gibi ifadeler geçmektedir (MAD, 34, vr. 12^b, 150^b, 221^b, 222^a, 224^b, 247^b, 250^b, 259^a, 318^b, 342^a-342^b, 381^a-381^b, 392^a, 414^b; İE.TZ., 1-15, vr. 2^a-2^b).

27 MAD, 34, vr. 12^b (14 Ramazan 948 / 1 Ocak 1542).

28 MAD, 34, vr. 224^b (5 Şevval 948 / 22 Ocak 1542).

29 MAD, 34, vr. 392^a (15 Rebiülahir 949 / 29 Temmuz 1542).

30 MAD, 34, vr. 435^b (27 Muharrem 949 / 13 Mayıs 1542).

sında paşanın değil, tasarruf ettiği dirliğin sorumluluğunu öncelediğini göstermesi bakımından önemlidir. Makbul İbrahim Paşa ve Ayas Paşa kapularının mensubu olup aynı zamanda dirlik sahibi olan kimselerin de Alaman Seferi'ne tipik bir dirlik sahibi gibi katıldıkları düşünüldüğünde 16. yüzyılın ilk yarısında dirlik sahibi olan kapu mensuplarının dirliklerinin askeri sorumluluklarını yerine getirdikleri genellemesi yapılabilir. Bu husus özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaygınlaşan vezir kapusuna tabi olması bahanesiyle seferlerden muaf olma durumunun, önceki dönemlerde gözlemlenmediğini göstermektedir.

Dirliklerin dağılımında ise Paşa Sancağı'nın mutlak bir ağırlığı görülmektedir. Tasarruf edilen dirliklerin yarıdan fazlası Paşa Sancağı'nın sınırları içerisindedir. Öte yandan, incelenen veri setinin Rumili Eyaleti'ni kapsamı sebebiyle Anadolu cihetinde kalan muhtelif eyaletlerde timar tasarrufu olgusuna dair kesin çıkarımlar yapmak mümkün olmamakla birlikte – en azından 16. yüzyıl boyunca – Rumili'nde dirlik tasarrufu olgusunun daha yaygın olduğu belirtilebilir. Nitekim, MAD 34'deki bazı tezkire suretlerinden kimi kapu mensuplarının eskiden Anadolu Eyaleti'nde timar tasarruf ettiği anlaşılmaktadır.³¹

Kısacası iki defterin ortaya çıkardığı sonuç, vüzerâ kapularına mensupların dirlik tasarruf etmeleri yönündeki uygulamaların 16. yüzyılın ilk yarısında – çok yaygın olmamakla birlikte – mevcut olduğudur.³² Öte yandan, bu durumun dirlik sahiplerinin cebelüleriyle sefere katılıyor olmaları sebebiyle timar sisteminin askeri hususiyetini etkiler bir mahiyet taşımadığı da söylenebilir. Bu bağlamda, vüzerâ kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişkinin esasında 16. yüzyılın ilk yarısından beri olağan karşılandığı belirtilebilir.

Rüstem Paşa ile Kara Ahmed Paşa'nın sadaretleri sürecine dair iki farklı kaynak dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki kapu mensubiyetine dair en erken tarihli kaydın 30 Muharrem 959 (27 Ocak 1552), en geç tarihli kaydın ise 30 Zilkade 960 (7 Kasım 1553) olduğu bir Rumili timar rûznâme defteridir.³³ Diğer bir kaynak Rumili Beylerbeyi Sokollu Mehmed Paşa'nın merkeze arz ettiği 21 Receb

31 Rüstem Paşa'nın kapucular kethüdâsı Ferhad, Eğriboz'da 7000 akçelik timar tasarruf etmeden önce Aydın Sancağı'nda timar tasarruf etmekteydi (MAD, 34, vr. 506^b) (28 Ramazan 948 / 15 Ocak 1542). Rüstem Paşa'nın hizmetkârı Mustafa ise İnebahtı Sancağı'nda 6371 akçe timar tasarruf etmeye başlamadan önce Hamid-ili Sancağı'nda timar tasarruf etmekteydi (MAD, 34, vr. 521^b) (2 Ramazan 948 / 20 Aralık 1541).

32 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 39-40.

33 DFE.RZ.d., 5.

956 (15 Ağustos 1549) tarihli bir defterin suretidir.³⁴ Kara Ahmed Paşa'nın Rumili Eyaleti'nde dirlik tasarruf eden hizmetkârlarının bir listesi olan bu defter tespit edilebildiğim kadarıyla bu türden en erken tarihli liste olması itibarıyla önemlidir.

Söz konusu veri setini, bir önceki veri setiyle ilişkilendirebilmek için bunu Rüstem Paşa ve Kara Ahmed Paşa ile sınırlandırmak yeteri kadar açıklayıcı olacaktır.³⁵ Bu şekilde olgunun mahiyetinde değişiklik olup olmadığını tespit etmek ve tam bir listenin varlığı ile timar rûznâmçe defterlerindeki kayıtların arasındaki ilişkiyi anlamak kolaylaşacaktır. Bu bakımdan ilk olarak Kara Ahmed Paşa'nın tam listesinin verilerini, ardından timar rûznâmçe defterindeki verileri ortaya koyacak ve iki veri seti arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışacağım.

Rumili Beylerbeyi Sokollu Mehmed Paşa'nın merkeze arz ettiği 956 (1549) tarihli defter sancaklara göre tasnif edilmiştir. Defterin en önemli özelliği yukarıdaki kullandığım verileri sınamayı sağlamasıdır. Bu sınama neticesinde sadece timar rûznâmçe defterleri üzerine kurulu tablolarda toplam hizmetkâr sayısı ve ortalama dirlik miktarı hususunda sağlıklı bilgiler edinmenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda timar rûznâmçe defterlerindeki verilerin genel rakamların anlaşılması bakımından anekdotal nitelikte bir önemi olduğunu, esasında dirlik tasarruf eden kimselerin sayısı ve tasarruf edilen dirlik miktarının belirlenmesinde bir minimum noktasının tespit edilmesini sağladığı söylenebilir.

21 Receb 956 (15 Ağustos 1549) tarihi özelinde Kara Ahmed Paşa'nın 3'ü Budin Eyaleti'nde 55'i Rumili Eyaleti'nde olmak üzere toplam 58 hizmetkârı 389.424 akçelik bir timar gelirine tasarruf etmektedir. Bu da 6714,2 akçelik kişi başı ortalama tekabül etmektedir. Bu ortalamanın Tablo-2'ye nispetle düşüklüğü, örneklem sayısı çoğaldıkça kapu teşkilatında idari bir görev almamalarıyla ilişkili olarak daha düşük dirliklere tasarruf eden hizmetkârların sayısının artmasıyla kısmen ilişkili olmakla birlikte, asıl sebep söz konusu listede tasarruf edilen en yüksek miktardaki dirliğin 11.500 akçe olmasıdır. Bunun sebebini ise kesin bir biçimde tespit etmek mümkün değildir. Kimi zaman yüksek miktarlarda dirliğe tasarruf eden isimlerin mazul halde bekledikleri görülmektedir. Bu bağlamda Kara Ahmed Paşa'nın böylesi hizmetkârlarının mevcudiyeti de bu ortalama düşüklüğüne sebep olmuş olabilir.

34 "Ahmed Paşa hazretlerinin âdemleridir. Rumili Beylerbeyi tezkire idüp göndermişdür" (A.DFE.34., s. 167-169).

35 Esasında DFE.RZ.d., 5'te Sokollu Mehmed Paşa'nın kapusuna dair de birçok kayıt mevcuttur. Ancak Sokollu Mehmed Paşa'nın kapusunu ayrı bir bölümde tartışacağım için burada incelemeyeceğim.

Timar rûznâmçe defterlerindeki kayıtlara gelindiğinde ise daha farklı gözükken bir tabloyla karşı karşıya kalınmaktadır. Süleyman Paşa'nın sadareti dönemi-ne tekabül eden verilerin derlendiği MAD 34, 1555 sayfalık bir hacme sahipken, 959-960 (1552-1553) yıllarına tekabül eden verilerin derlendiği DFE.RZ.d., 5, 909 sayfalık bir hacme sahiptir. Hacimdeki bu farklılığa paralel olarak işlem sayısında da farklılık göze çarpmaktadır. Bu durum doğal olarak örneklem sayısında da değişiklik yaratmaktadır.

Tablo 3. 1552-1553 Yılları Arasında Rüstem Paşa ve Kara Ahmed Paşa'nın Rumili Eyaleti'nde Dirlik Tasarruf Eden Hizmetkârları (DFE.RZ.d., 5)

Paşa	Kişi Sayısı	Toplam Dirlik (Akçe)	Ortalama Dirlik
Rüstem Paşa	16	253.654	15.853,4
Kara Ahmed Paşa	14	212.178	15.155,6
Genel	30	468.832	15.527

Tablodaki kişi sayısının Tablo-2'ye nispetle oldukça düşük olduğu görülmektedir. Ancak bu durum, defterlerin hacimlerindeki farklılıkla ve Tablo-3 veri setinin oluşturulmasında yoklama defteri gibi bir defterin noksanlığıyla birlikte düşünüldüğünde, kişi sayıları özelinde bir tespit yapmanın pek mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Tablo-2'de ortalama dirlik miktarlarındaki ciddi yükseliş bir yandan her iki paşanın da on yıl önceki konumlarından daha saygın yerlerde olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Nihayetinde Tablo-3'deki düşük kişi sayılarına rağmen, toplam tasarruf edilen dirlik miktarının artmış olması esas olarak kapu mensuplarının timar tasarruf etmelerinin nominal olarak yaygınlaşmasıyla alakalıdır. Kara Ahmed Paşa'ya ait yukarıda verilen liste de bu olguyu doğrular niteliktedir.

Kapu mensuplarının ortalamadaki dirlik miktarının artışı sağlıklı bir biçimde tespit edebilmek için sadece kapuda herhangi bir idari görevde bulunmayan *merdüm* şeklinde kaydedilmiş kimselerin dirlik ortalamalarına başvurulabilir. Bu şekilde ortalamanın sağlıklı bir biçimde tespitini engelleyecek yüksek dirlik miktarları ekarte edilebilir. *Merdüm* olarak kaydedilmiş isimlerin ortalama dirlik miktarı Tablo-2'deki verilerde 7203 akçe iken, Tablo-3'de %40,8'lik bir artışla 10.143,7 akçeye çıkmıştır. Bu artış, vüzerâ kapularına mensup isimlerin timar sisteminden gittikçe daha fazla faydalanmaya başladığını göstermesi bakımından kayda değerdir. Bu bağlamda, sadece mutasarrıf hizmetkâr sayısı değil, bunların tasarruf ettikleri ortalama ve toplam timar miktarının da mühim bir faktör olduğu unutulmamalıdır.

Bütün bu veriler ve tablolar özetlenecek olursa, 948-949 (1541-1543) yılları ile 959-960 (1552-1553) yılları arasındaki zaman diliminde vüzerâ kapularına mensup isimlerin timar sisteminden faydalanma oranının arttığı söylenebilir. Nitekim tasarruf edilen ortalama dirlik miktarındaki artış da bu hususu doğrulamaktadır. Alaman Seferi'nden 16. yüzyılın ortasına değin geçen süreç boyunca gerek sayı gerekse miktar cihetinden timar tasarrufu olgusunun kademeli bir biçimde artıyor oluşu da belirli bir trendin habercisi gibidir. Ancak derlenen bütün verilerin Rumili Eyaleti'nden ibaret olması sebebiyle, diğer eyaletlerdeki duruma dair kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Bununla birlikte, mevcut uygulamaya diğer eyaletlerde daha az rastlandığı söylenebilir. Tasarruf edilen toplam ve ortalama dirlik miktarlarında artış ise nasihatnâme müelliflerinin olguyu aniden ortaya çıkmış bir biçimde tasvir etmelerini doğrulamamaktadır.

2. Bir Kapunun Hikayesi: Rumili Beylerbeyliği'nden Sadaretine Sokollu Mehmed Paşa'nın Kapusu ve Timar Sistemi

Yukarıda ortaya konulan bilgiler ve tespitler aracılığıyla, vezir kapu halkları ile timar sistemi arasındaki ilişkinin yoğunluğunda sadaret makamı ile kubbealtı vezirleri arasında ciddi bir farklılığın olmadığı söylenebilir. Sokollu Mehmed Paşa'nın sadareti süreci kapu halkları ve timar sistemi arasında önemli bir kırılmayı temsil etmektedir. Sokollu Mehmed Paşa'nın 14 yıllık sadareti sürecinde temerküz ettiği iktidar alanının büyük çoğunlukla mahmileri, müttelikleri ve akrabalarından oluşan girift bir ilişkiler ağının muntazam bir biçimde yönetimiyle ve bu ağın sadece şahsi olarak Paşa'nın değil, doğrudan doğruya merkezi idarenin işleyişine de dahil olmasıyla ilişkili olduğu bilinmektedir.³⁶ Sokollu Mehmed Paşa'nın iktidarının işleyişinde oldukça kritik bir yer tutan bu durumu ayrıntılı olarak ele alan çalışmalar hayli sınırlıdır.³⁷ Bununla birlikte, Rüstem Paşa ve Kara Ahmed Paşa'nın timar tasarruf eden hizmetkârlarına dair yukarıdaki bilgilerin dayandığı defterde Sokollu Mehmed Paşa'nın kapu halkını merkezi idareye entegre etme noktasında daha Rumili Beylerbeyliği'nden itibaren ciddi yol aldığı tespit edilebilmektedir.

36 Cornell H. Fleischer, Sokollu Mehmed Paşa'nın bu iktidarını bir *intisap imparatorluğu* olarak nitelemişti (Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), s. 47).

37 Sokollu Mehmed Paşa'nın kapu politikalarını kendisine hasım hiziple mücadelesi üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz. Börekçi, *Factions and Favorites*, s. 159-172.

Aşağıda ortaya konulacak gözlemler neredeyse birbirinin ardılı sayılabilecek iki muktedir sadrazam olan Rüstem Paşa ve Sokollu Mehmed Paşa'nın Osmanlı idari sistemi içerisindeki stratejik farklılıklarını da gösteriyor olması bakımından önemlidir. Sokollu Mehmed Paşa, Rüstem Paşa'nın en muktedir devrinde dahi verimli bir biçimde faydalanmadığı bir imkan alanından, daha Rumili Beylerbeyi iken istifade etmeye başlamış ve sadareti sürecinde vites yükseltmişti.

Beylerbeyliği dönemine tekabül eden bir defterde Sokollu Mehmed Paşa'nın kapu halkına dair en erken tarihli kayıt 9 Şaban 959³⁸ (31 Temmuz 1552) iken son kayıt 15 Zilhicce 960³⁹ (22 Kasım 1553) tarihli. Paşa'nın Rumili Beylerbeyliği'ne 953 (1546) yılında tayin edildiği ve 961 (1554) yılında kubbealtı vezirliğine terfi ettiği düşünüldüğünde, söz konusu kayıtların en az 6 yıldır Rumili Beylerbeyliği makamını elinde tutan müstakbel bir sadrazamın kayıtları olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu tarih aralığında Sokollu Mehmed Paşa'nın kapusuna mensup 28 ismin Rumili Eyaleti'nde ortalaması 9657,2 akçeye tekabül eden toplam 270.403 akçelik bir dirlik havuzu oluşturduğu görülmektedir. Sokollu Mehmed Paşa'nın timar tasarruf eden hizmetkârlarının – aynı kaynak içerisinde – Rüstem Paşa ve Kara Ahmed Paşa'dan daha fazla oluşu, Paşa'nın uzun süren Rumili Beylerbeyliği'nde kapusunu merkezi iktidar ile ilişkili kılma hususunda sahip olduğu imkanları sonuna kadar kullandığını göstermesi bakımından manidardır.

Nitekim, en erken tarihli kaydın 10 Safer 974⁴⁰ (27 Ağustos 1566), en geç kaydın ise 25 Zilhicce 977⁴¹ (31 Mayıs 1570) tarihli olduğu dört defterden derlenen veri seti de⁴² Sokollu Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesinin ardından geçen beş yıl içerisinde kapu halkı ile timar sistemi arasında göz ardı edilemeyecek düzeyde ciddi bir ilişki kurulduğunu gösterir niteliktedir. Söz konusu veri setine göre 974-977 (1566-1570) yılları arasında Sokollu Mehmed Paşa'nın kapusuna mensup 45 kişi Rumili Eyaleti'nde ortalama 23.287,3 akçe olmak üzere toplam 1.047.929 akçelik bir dirlik havuzuna tasarruf etmekteydi. Söz konusu rakamlar yukarıda değindiğim muhtelif örnekler ile kıyaslandığında, Sokollu Mehmed Paşa'nın sadrazam kapusu denilen teşkilatın, patrimonial siyasi organizasyon içerisindeki konumunu değiştirdiği söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, Sokollu Mehmed Paşa, daha

38 DFE.RZ.d., 5, s. 193.

39 DFE.RZ.d., 5, s. 662.

40 MAD, 53, vr. 25^a.

41 DFE.RZ.d., 28, s. 847.

42 DFE.RZ.d., 26, 27, 28; MAD, 53.

sadaretinin ilk yıllarından itibaren, kendi kapusuna mensup isimleri timar sisteme doğrudan ve yüksek meblağlarla dahil etme noktasında, öncüllerine kıyasla ekstrem gözükten bir politika izlemiştir. Diğer kubbealtı vezirleriyle kıyaslandığında Sokollu Mehmed Paşa'nın kapusunun timar sistemi içerisindeki konumunun ayrıksılığının, bizatihi kendi iktidarıyla ilişkili olduğu söylenebilir (bkz. Tablo-4).

Sokollu Mehmed Paşa'nın kapusunda gözlemlenen bu değişim, sadece kademeli olarak gelişen bir trend ile mi yoksa Paşa'nın sadaretinin farklılığıyla mı açıklanmalıdır? Bu hususta devrin diğer vezirlerinin kapularının durumuna bakmak açıklayıcı olacaktır:

Tablo 4. 1566-1570 Yılları Arasında Sokollu Mehmed Paşa, Pertev Paşa ve Zal Mahmud Paşa'nın Rumili Eyaleti'nde Dirlik Tasarruf Eden Hizmetkârları (DFE.RZ.d., 26, 27, 28; MAD, 53.)

Paşa	Kişi Sayısı	Toplam Dirlik (Akçe)	Ortalama Dirlik
Sokollu Mehmed Paşa	45	1.047.929	23.287,3
Pertev Paşa	25	377.783	15.111,3
Zal Mahmud Paşa	14	129.558	9254,1
Zal Mahmud Paşa (Anadolu Eyaleti'yle Birlikte) ⁴³	27	292.910	10.848,5

Bu tablodan söz konusu farklılığın açık bir biçimde Sokollu Mehmed Paşa'nın sadrazamlığıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Tablo-4'ün oluşturulduğu veri setinin Tablo-3'e kıyasla çok daha geniş bir zaman aralığını ihtiva ettiği düşünüldüğünde Pertev Paşa ve Zal Mahmud Paşa'nın kapularının timar sistemiyle olan ilişkisinin ciddi bir değişiklik göstermediği anlaşılmaktadır. Öte yandan, bu sabit kalışı Sokollu Mehmed Paşa'nın mevcut trendi tamamen kendi lehine bir biçimde kullanmasıyla da açıklamak mümkündür.

Timar rûznâme defterlerinin tam bir liste oluşturma noktasında güvenilir bir kaynak olmadığı, ancak anekdotal niteliği haiz olduğu yönündeki yukarıda düşünülen ihtiyat kaydının önemini hatırlatan bir liste daha mevcuttur. Zal Mahmud Paşa'nın ölümü akabinde dirlik dağıtma ve muhtelif cemaatlara tayin etmek amacıyla kapu halkının kaydedildiği bir defter sureti 17 Şaban 985 (30 Ekim 1577) tarihinde ruus defterine kaydedilmiştir.⁴⁴ Bu defterin başında Mahmud Paşa'nın timar ve zeamet tasarruf eden hizmetkârlarının bir listesi vardır. Bu listeye göre 47

43 DFE.RZ.d., 29, 31.

44 "Müteveffâ Zâl Paşa'nın âdemleridir" (A.RSK.d., 1461-B, s. 41-44).

hizmetkâr ortalama 15.169,5 akçe olmak üzere toplam 712.965 akçelik bir dirliğe tasarruf etmektedir. Mahmud Paşa'nın bütün bir kariyerinin semeresi olan bu sayılar Tablo-4'deki eksik Sokollu Mehmed Paşa verisiyle kıyaslandığında Sadrazam'ın kapusunca tasarruf edilen toplam dirlik miktarının oldukça yüksek olduğu tahmin edilebilir. Her halükarda Sokollu Mehmed Paşa'nın kapu halkı ile dirlik sistemi arasında kurduğu irtibatın bu makalenin çözümlemeye çalıştığı mesele bakımından bir milat olarak kabul edilebileceği aşıkardır. Bu hususa dair tartışma sonuç bölümünde yapılacaktır.

3. Âbâra Koşundı Seferden Muaf: Osmanlı-Safevi Savaşı Esnasında Vüzerâ Kapuları ve Timar Sistemi

III. Murad'ın saltanatında 12 yıl gibi uzun bir zaman dilimine yayılan Osmanlı-Safevi mücadelesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve idari aygıtlarını zorlamasının yanı sıra hizipler arası siyasi çekişmelere de sahne olduğu bilinmektedir.⁴⁵ Kendi kapu halkını timar sistemine entegre etme noktasında seleflerinin aksine daha saldırgan bir politika izleyen Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra vüzerâ zümresinin de bu konuda saldırganlaştığı söylenebilir. Osmanlı-Safevi Uzun Savaşları vesilesiyle kaleme alınıp bugüne kalan bazı defter ve evraklar vüzerâ kapuları ile timar sistemi arasındaki gittikçe giriftleşen ve yaygınlaşan ilişkiyi göstermesi bakımından kıymetlidir.

Bu zaman aralığında vüzerâ kapuları ve timar sistemi arasında gittikçe görünür hale gelen bağlantının anlaşılması için incelenen kaynaklar, yukarıda incelenen kaynakların büyük çoğunluğunun aksine, söz konusu olgunun neredeyse tam bir resmini verme potansiyelini haizdir. Bu durum temelde sefer vesilesiyle uygulanan muafiyet süreciyle bağlantılıdır. Süreç ideal olarak şu şekilde gerçekleşmektedir: Herhangi bir vezirin kethüdâsı kethüdâlığını yaptığı vezirin kapusuna mensup olup dirlik tasarruf eden ve söz konusu vezirin hizmetinde bulunanlar için, eğer dirlik tasarruf edilen sancak sefere memur edildiye bunu bildirerek katılmamalarından dolayı dirliklerine müdahale edilmemesi talebini sözlü⁴⁶ yahut

45 Osmanlı-Safevi Savaşı için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993), s. 23-200; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)* (Ankara: TTK Yayınları, 1998), s. 251-375.

46 “Sâhib-i sa’âdet hazretlerinin âdemlerinden olup Hamid-ili Sancağı’nda timârı olan İbrahimün sâbıkâ elinde olan hükmi mücebince hâliyâ dahi sefere gelmedi diyu dahl olunmak için emr-i şerîf buyruldu. Bâ-takrîr-i kethüdâ beğ” (A.RSK.d., 1467, s. 6) (7 Ramazan 994 / 22 Ağustos 1586).

yazılı⁴⁷ olarak Divan-ı Hümayun'a arz eder⁴⁸ ve bu arz neticesinde söz konusu kimselere muafiyetlerini belgeleyen bir emir yazılır. Kimi zaman doğrudan talepte bulunan paşanın pençesini ihtiva eden evraklar muafiyet talep edilen isimlerin çokluğu sebebiyle hacimli defterler suretine bürünebilmektedir. Muafiyet taleplerine ek olarak, kazanılmış muafiyet haklarının pratikte geçerlilik kazanması mak-sadıyla paşalar tarafından seferdeki serdarlara gönderilen defterler de mevcuttur. Bu defterlerde halihazırda muafiyet hakkı bulunan isimler listelenerek sefere memur paşaya gönderilir ve bu şekilde söz konusu serdarın sefere katılmadıkları gerekçesiyle muaf isimlerin dirliklerini ellerinden alması engellenirdi.⁴⁹ Bu muafiyet taleplerinin büyük çoğunluğunda gerekçe olarak *paşanın hizmetinde olma* durumu belirtilir, bunun dışında sefere katılmaya mani herhangi bir gerekçe gösterilmezdi.

Tespit edebildiğim kadarıyla en erken tarihli toplu muafiyet örneği Karaman Eyaleti'nde dirlik tasarruf edip Şehzade Selim'in [II] hizmetinde bulunan elli sipahinin Şehzade'ye hizmetleri sebebiyle Sigetvar Seferi'nden muaf tutulmalarıdır.⁵⁰ Osmanlı-Safevi Savaşı esnasında geçmiş yıllara oranla sayıları artmış dirlik tasarruf eden kapu mensuplarının muafiyet taleplerinin – bazı nasihatnâme müelliflerinin şikayetçi olduğu üzere – fazlaşması sebebiyle merkeze intikal eden birçok defterin suretlerini ihtiva eden defterler tertip edilmiştir.⁵¹ Bu defter suretlerinin kimisinde bir vezirin bütün dirlikli kapu mensupları⁵² bir kısmında da belirli sayıda

47 “Devletlü ve ‘izzetlü sultânüm zikr olunan altı nefer kulları sâhib-i sa’âdetimiz muhlislerinin voyvodalıkları hidmetlerinde olmağın timârlarına dahl olunmamak için deftere ol vech-ile kayd buyrulması ihsân oluna. Tahrîren fî gurrei Muharrem 991, bende-i Ferhad, kethüdâ-i Paşa” (KK, 320, s. 24) (1 Muharrem 991 / 25 Ocak 1583)

48 “kadîm olıgeldüğü ‘âdet [ü] kânûn üzere hidmetimizde olup ze’âmet ve timâr tasarruf iden kadîmî emekdâr âdemlerimiz defter olunup huzûr-ı şerîflerine virilmişdi ... bi’l-fi’l hidmetimizde mevcûd olan bendelerinin ze’âmet ve timârları ‘ayn ile defter olunup meveddet-nâme birle huzûr-ı şerîfinüze irsâl olundu ... irsâl olunan memhûr defterimiz muktezâsınca ‘amel buyurup zikr olunan âdemlerimiz bendeleri himâyet ve sıyânet olunmağla sehven timâr ve ze’âmetlerine zarar u gezend irişdirülmeyüp ...” (KK, 330, vr. 59^b-60^a).

49 KK, 320, s. 143-145.

50 MAD, 96, vr. 14^a (1 Zilkade 973 / 20 Mayıs 1566).

51 KK, 320, 329, 330; İlk deftere dair tespit edebildiğim en erken tarihli atuf için bkz. Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 162. Kunt defteri kullanmaz, atuf yapmakla yetinir. Defterdeki Siyavuş Paşa ve Sinan Paşa verileri ise Muhsin Soyudoğan tarafından özet biçimde kullanılmıştır (Soyudoğan, “Reassessing the Timar System”, s. 66-67, 223-224).

52 “Defter-i merdümân-ı vezîr Ferhad Paşa” (KK, 329, s. 44-49).

isimler kaydedilmiştir.⁵³ Tek başına bu kayıtlar dahi 16. yüzyılın son çeyreğinde vüzerâ kapularının timar sistemine entegrasyonunun geldiği düzeyi ortaya koymak bakımından son derece açıklayıcıdır. Bununla birlikte, resmin bütününe anlaşılmaya katkı sağlayan farklı kaynaklar da dikkat çekmektedir.

Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın serdarlığı esnasında tutulmuş bir sefer ruusunda⁵⁴ 20 Cemaziyelahir 989 (22 Temmuz 1581) tarih başlığı altında Paşa'nın seferde yararlık göstermeleri sebebiyle kapu halkının bir kısmı için talep ettiği timar tevcih ve terakkilerini ihtiva eden iki farklı defter sureti mevcuttur.⁵⁵ Sefer zamanlarında merkezden yapılan tevcihatlarla serdarlar tarafından gerçekleştirilen tevcihatların karmaşıklık yarattığı,⁵⁶ hatta serdarlar tarafından nüfuz kazanma vesilesi olarak kullanıldığı ve bu sebeple serdar seferden döndükten sonra yapılan işlemlerin denetimden geçtiği bilinmektedir.⁵⁷ Koca Sinan Paşa'nın bu girişiminin başarılı olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, söz konusu defter suretlerindeki bilgiler tamamlayıcı olmaları itibarıyla göz ardı edilemez.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın da tıpkı Koca Sinan Paşa gibi ruus defterlerine yansıyan tevcih, tayin ve terakki girişimleri olmuştur.⁵⁸ Ancak bu girişimlerin büyük çoğunluğu dağınık olarak kaydedilmiştir. Bu bağlamda biri asıl biri suret olmak üzere iki farklı defter mühimdir. Bunlardan ilki Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Meşaleler Muharebesi'nde (14-18 Rebiülâhîr 991 / 7-11 Mayıs 1583) timar tevcihi ve terakkisi yapılmasını talep ettiği yararlık gösteren ademlerinin

53 “*Der-beyân-ı ze’âmet ve timâr-hâ der-hidmet-i hazret-i vezîr İbrahim Paşa ‘an-cânib-i Mısır, cebeleri şark seferine yazılmamışdur*” (KK, 329, s. 108).

54 A.RSK.d., 1463. Bu defter ihtiva ettiği ilk tarih başlığı 2 Rebiülevvel 989 (6 Nisan 1581) son tarih başlığı ise 30 Cemaziyevvel 989 (2 Temmuz 1581) olan KK 240'ın devamı niteliğindedir. Aynı tarih aralığını ihtiva eden rikab ruusu için bkz. KK, 239; Sefer ve rikab ruusları arasındaki fark için bkz. Bilgin Aydın, XVI. Yüzyılda *Dîvân-ı Hümayun ve Defter Sistemi* (Ankara: TTK Yayınları, 2017), s. 93-101.

55 A.RSK.d., 1463, s. 12-16.

56 Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, s. 123-127.

57 “*Kitâb-ı Müstetâb*”, s. 3-4; Halil Sahillioğlu (haz.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri* (İstanbul: IRCICA, 2004), s. 11-12.

58 A.RSK.d., 1464, s. 5 akt. Emirhan Özçelik, “Acem Serhaddinde Cafer Paşalar: Tebriz ve Şirvan Eyaletlerinin Muhafazası (1583-1591)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 18 (2021), s. 139-193; s. 155; KK, 239, s. 223-224, 234-235; “*Sa’âdetlü vezîr-i a’zam Osman Paşa edâmallahu te’âlâ iclâlehu hazretlerinin vilâyet-i Şirvan’da sene 986 şa’bânü’l-mu’azzamınun evâyili gününden sene 987 recebü’l-müreccebiinün evâsıtı gününe gelince virdüğü virginin evvelki ru’ûsudur*” (KK, 232).

listesinin bulunduğu bir defter suretidir.⁵⁹ İkincisi ise “*Şirvan Muhâfazası’nda olan Vezîr Osman Paşa edâmallahu te’âlâ iclâlehunun kendi yanında olan âdemlerinin ze’âmet ve tîmârlarıdır ki zikr olunur*” şeklinde başlayan defteridir.⁶⁰ Söz konusu defterdeki taleplerin kabul edildiği ve kabul edilme tarihi, defterin zahriye sayfasına kaydedilmiş bir buyruldu suretinden anlaşılmaktadır.⁶¹

Özdemiroğlu Osman Paşa ve Sinan Paşa’ya dair kayıtları incelemeye geçmeden önce yukarıda bahsedilen üç yoklama defterinin ihtiva ettiği bilgilere göz atmak gerekir. Bu yoklama defterlerinde kayıtların büyük kısmının dirlikli hizmetkârların seferden muafiyetleriyle alakalı olduğu kesin bir biçimde söylenebilir. Özdemiroğlu Osman Paşa ve Sinan Paşa’ya dair kayıtlar ise – her ne kadar timar sisteminin öngördüğü düzende olmasa da – dirlik tasarruf eden hizmetkârların askeri faaliyetleriyle ilişkili olmaları bakımından mühimdir.

Tablo 5. 1583-1586 Yılları Arasında Kubbealtı Vezirlerinin Dirlik Tasarruf Eden Hizmetkârları						
Paşa	Tarih	Kişi Sayısı	Toplam Dirlik (Akçe)	Ortalama Dirlik	Bölge	Künye
Siyavuş Paşa	29 Zilhicce 990 (24 Ocak 1583)	123	1.487.572	12.094,1	Rumili	KK, 320, s. 6-10.
Siyavuş Paşa	20 Cemaziyelevvel 992 (30 Mayıs 1584)	157	1.686.157	10.739,8	Rumili	KK, 320, s. 78-82.
Lala Mehmed Paşa	13 Ramazan 991 (30 Eylül 1583)	144	1.539.117 ⁶²	10.688,3	Genel	KK, 320, s. 44-50.

59 “*Düstûr-ı Mükerrerem, Müşîr-i Müfahham, Nizâmu’l-Âlem Vezîr Serdâr Osman Paşa edâmallahu te’âlâ iclâlehu hazretlerinin âdemlerinden bi-inâyetillahi te’âlâ feth [ü] teshîri müyesser olan İmam Kulî Hân Muhârebesi’nde yoldaşlıkda bulunan zu’amâ ve erbâb-ı tîmâr ve garîb yiğitler defterleridür zikr olunur*” (A.}.d., 3000, s. 128-132); Defterdeki ilk tarih başlığı 1 Muharrem 991 (25 Ocak 1583) (s. 2) olmakla birlikte, defterdeki tarih başlıklarının karışıklığı sebebiyle tarihleme yapmak kolay değildir; Muharebe için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri*, s. 126-133;

60 TT.d., 606, s. 3; Bu deftere ayrıntılı bir biçimde incelenmeksizin değinen bir çalışma için bkz. Reyhan Şahin Allahverdi, “Özdemiroğlu Osman Paşa ve Dönemi (1527-1585)” (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012, s. 279; Röhrborn da deftere atfı yapmıştır (*Untersuchungen*, s. 72); Defterle alakalı arz suretinin metni için bkz. Ek-1

61 TT.d., 606, s. 2 (20 Cemaziyelevvel 991 / 11 Haziran 1583).

62 Bir kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu kişinin 143 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

Özdemiroğlu Osman Paşa	20 Cemaziyelevvel 991 (11 Haziran 1583)	143	2.737.450	19.143	Genel	TT, 606.
Lala Mehmed Paşa	993 (1585)	50	492.596	9851,9	Rumili	KK, 329, 79-81.
Cafer Paşa	Evâsıt-ı Rebiülevvel 992 (Mart-Nisan 1584)	65	727.797	11.196,9	Genel	KK, 320, s. 143-145.
Ferhad Paşa	Evâhir-i Receb 993 (Temmuz 1585)	290	2.655.366	9156,4	Genel	KK, 329, s. 43-49.
Damad İbrahim Paşa	1 Cemaziyelevvel 994 (20 Nisan 1586)	81	1.101.949 ⁶³	13.604,3	Genel	KK, 330, 149 ^a .

Siyavuş Paşa'nın 990 (1583) ve Lala Mehmed Paşa'nın 993 (1585) tarihli defterlerinde ismi verilen kimselerin seferden muaf tutulmalarının amaçlandığı açık bir biçimde belirtilmiş olmakla birlikte, diğer defterlerde böylesi açık bir ibareye rastlanmamaktadır. Yine de Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kapusuna dair verileri ihtiva eden defter haricindeki (TT, 606), diğer defterlerin derlenme maksadının böylesi talepleri ihtiva eden defterlerin suretlerinin kaydedilmesi olduğu düşünüldüğünde (KK, 320, 329, 330), diğer defterlerin de bu maksatla tertip edildiği anlaşılmaktadır. Osman Paşa'nın defteri ise, Şirvan Muhafazası'nda kendi yanında bulunan isimlerin tasarruf ettikleri dirliklerle alakalıdır.⁶⁴

Tablo-5'de dikkat çeken en önemli husus toplam hizmetkâr sayıları ve toplam dirlik miktarındaki muazzam yükseliştir. Buna ilaveten, geçmiş yıllarda vüzerâ kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişkide Rumili Eyaleti'nin mutlak bir ağırlığı mevcut iken, yukarıda Zal Mahmud Paşa örneğinden de anlaşılabacağı üzere, kademeli olarak özellikle Anadolu Eyaleti'nin de kapu mensuplarının yoğun olarak dirlik tasarruf etmeye başladığı bir idari birim haline dönüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda Lala Mehmed Paşa ile Cafer Paşa örneği dikkat çekicidir. Cafer Paşa'nın dirlik tasarruf eden 65 hizmetkârı arasında sadece dört kişinin dirlikleri Rumili Eyaleti sınırları içerisindeydi. Lala Mehmed Paşa'nın dirlik tasarruf

63 6 kişinin isimlerinin bulunduğu yer yırtıktır. Bu isimlerin zeamet düzeyinde dirlik tasarruf ettikleri defterin tertibinden anlaşılmaktadır. Bu sebeple toplam ve ortalama dirlik miktarı bu altı kişinin 20.000 akçe dirlik tasarruf ettiği kabul edilerek yapılmıştır.

64 TT.d., 619, Ek-7. Metin için bkz. Ek-3.

eden 144 hizmetkârının sadece 44'ü Rumili Eyaleti sınırları içerisindeydi. Ferhad Paşa'da ise bahsi geçen iki paşanın aksine, Rumili Eyaleti ağırlıklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Dirlik tasarruf eden 290 hizmetkârın 170'i Budin ve Rumili Eyaleti sınırları içerisindeki dirliklere tasarruf etmektedir. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kapu mensuplarının dirlik tasarruf ettiği bölgeler ise, diğer bütün isimlerle kıyaslandığında ciddi bir farklılık arz etmektedir. Osman Paşa'nın İran serhaddindeki faaliyetleriyle ilişkili olarak, dirlik tasarruf eden 9 kişi haricinde herkes, bir şekilde doğrudan İran serhaddiyle ilişkili bölgelerde dirliklerini tasarruf etmektedir. Bu bağlamda Osman Paşa'nın kapusunun timar sistemi ile olan ilişkisini başka bir düzlemde değerlendirmek gerekebilir. Nihayetinde, diğer paşaların hiçbirinde Osman Paşa kadar net bir biçimde, askeri yararlılıkları sebebiyle dirlik tasarruf etmeye hak kazanan isimler dikkat çekmemektedir.

Tablo-5'de ortaya çıkan durum kısaca şu şekilde özetlenebilir: 1580'li yıllara gelindiğinde İmparatorluk içerisinde vüzerâ kapularına mensup isimlerin dirlik tasarruf etme olgusu gerek kişi sayısı gerekse toplam miktar bakımından geçmiş yıllara kıyasla artmış durumdadır. Ancak bu artış, önceki bölümlerde izah edildiği üzere, tamamıyla nevezuhur bir durum olarak değerlendirilemez. Aksine, bu durum yıllar boyunca gittikçe artan bir eğilimin neticesidir. Öte yandan, merkeze defter arz ederek dirlikli kapu halkını seferden muaf tutma pratiğinin 1580'li yıllarda – muhtemelen – bu denli geniş bir düzeyde olması bakımından yeni bir uygulama olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bazı nasihatnâme müelliflerinin şikayetlerinin vakıya mutabık olduğu kesin bir biçimde söylenebilir. Yine de timar sisteminin öngördüğü askeri düzeni aşındıran bu uygulamanın varlığı, vüzerâ kapularına mensup dirlikli hizmetkârların askeri alandan tamamıyla el çektiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Bu bağlamda Koca Sinan Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa örnekleri oldukça değerlidir.

Dirlik tasarruf eden kapu mensuplarının timar sisteminin askeri yönünü dönüştürmesi, sadece muafiyet ekseninde ele alınamaz. Bu minvalde, 1 Muharrem 991 (25 Ocak 1585) tarihli bir defter sureti dikkat çekici karineler sağlamaktadır.⁶⁵ Rumili Eyaleti'nden sefere memur edilen dirlik sahiplerinin sancaklara göre *erbâb-ı timâr* ve *zu'amâ* başlıkları altında tasnif edildiği bu defterde 18 sancak zikredilmekle beraber, zikredilen üç farklı başlık daha dikkat çeker.⁶⁶ Bu üç başlık

65 Defterin sureti için bkz. KK, 320, s. 114-116.

66 “Defter oldur ki Rumili Beğlerbeğliği'ne müte'allık olup hâliyâ fermân-ı hümayûn mücebince Şark Seferi'ne ta'yin olunan zu'amâ ve erbâb-ı timâr kullarıdır ki zikr olunur el-vâkı' fî gurrai Muharrem sene 991” (KK, 320, s. 114).

dirlik sahipliğinin timar sisteminin klasik düzenindeki sancak odaklı teşkilatından bir kopuş olması itibarıyla mühimdir. Dergâh-ı Âlî ve Rumili Beylerbeyi müteferrikalarına ilaveten, Sinan Paşa'nın ademlerine de ayrı bir başlık açılmıştır.⁶⁷ Sinan Paşa'nun 5'i zeamet ve 34'ü timar tasarruf eden hizmetkârları getirdikleri cebelüleriyle birlikte toplam 118 kişilik bir kuvvet oluşturmaktaydı. Defterin tasnifinden bu teşkilatın ayrı bir askeri birim olarak telakki edildiği anlaşılmaktadır. Bu ayrı askeri birimin, mensup oldukları Koca Sinan Paşa'nın değil, hamilerinin baş düşmanı Ferhad Paşa'nın serdarlığında sefere memur edilmeleri de dikkat çekicidir.⁶⁸

Sinan Paşa'nın kapu mensupları ile Ferhad Paşa'nın serdarlığında gerçekleşen seferdeki görevlerine dair diğer bir defter ise yukarıda bahsi geçen defterden daha yüksek sayılar ihtiva etmesi sebebiyle irdelenmeye değerdir. Yukarıdaki kaydın aksine, Sinan Paşa'nın hizmetkârlarının isimleri ve tasarruf ettikleri dirlik miktarlarıyla zikredildiği bu defter, Paşa'nın kapusunun timar sistemine entegrasyon düzeyini göstermesi bakımından göz ardı edilemez.⁶⁹ Söz konusu defterin başlığından bahsi geçen isimlerin Sinan Paşa'nın kapusuna mensup olduğu ve Revan Seferi'ne bizzat katıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bu yoklamaya göre Sinan Paşa'nın 110 hizmetkârı kişi başına ortalaması 17.897,4 akçeye tekabül eden toplam 1.968.719,6 akçelik dirlik tasarruf etmektedir.⁷¹ Bu rakamlardan ortalama 61.449,6 akçe dirliğe tasarruf eden müteferrika zümresine mensup 11 isim çıkarıldığında dahi geri kalan 99 kişinin yine ortalama 13.058,3 akçe gibi yüksek miktarda dirliklere tasarruf ettiği görülmektedir. Sinan Paşa örneği, vüzerâ kapularının – Osman Paşa örneği istisna olmak üzere, yukarıda diğer paşaların kapularının muafiyet pratiklerinin aksine

67 “Vezîr-i A’zam iken mütekâ’id olan Sinan Paşa’nun Demürkapu’ya me’mûr olan sancaklarda ze’âmetleri ve timârları olan âdemleridür ki hâliyâ Şark Seferi’ne fermân olunmuşdur” (KK, 320, s. 115).

68 Ferhad Paşa'nın ilk serdarlığı için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri*, s. 133-144.

69 KK, 320, s. 136-140.

70 “Sâbıkâ Vezîr-i A’zam olan Sinan Paşa hazretlerinin ze’âmet ve timâra mutasarrıf olup Revan seferin seferleyüp hâlâ mevcûd olan kullarının yoklama defteridür ki zikr olunur” (KK, 320, s. 136); “Sâbıkâ Vezîr-i A’zam iken mütekâ’id olan Sinan Paşa hazretleri cânibinden gelen defterden hâric sefer-i hümayûnda mevcûd bulunup yoklanan kullarıdır ki zikr olunur” (KK, 320, s. 138); “Mütekâ’id Hamza Çavuş yokladukda Hamza Çavuş yoklamasında bulunup dahi yoklanma olmaz mülâhazasıyla hâlen bulunmayup giden bendeleridür ki zikr olunur vech-i meşrûh üzere Mustafa Kethûdâ ve sayir yoldaşları haber virdükleri bendeleridür” (KK, 320, s. 139).

71 Tasarruf ettiği dirlik miktarı kaydedilmemiş bir isim, mensubu olduğu müteferrikaların ortalaması olan dirlik miktarına tasarruf ettiği kabulüyle hesaplamaya dahil edilmiştir.

– sadece seferden muaf tutulan *sivil* gruplardan ibaret olmadığını göstermesi bakımından değerlidir. Öte yandan, yine aynı örnek, vüzerâ kapularının sefer için ayrı bir askeri birim teşkil etmeye başlamasının miladı olarak ele alınabilir. Bütün bunlarla birlikte göz ardı edilmemesi gereken diğer bir husus da seferlerin bir paşa için kapu mensuplarını sisteme entegre etme noktasında nasıl bir imkan yarattığıdır. Bu bağlamda yine Özdemiroğlu Osman Paşa ve Sinan Paşa'nın merkezde olduğu bugüne intikal etmiş defterler yol gösterici olacaktır.

Yukarıda Sinan Paşa'nın serdarlığı esnasında tutulduğundan bahsedilen ruus defterindeki, her ikisi de 20 Cemaziyelahir 989 (22 Temmuz 1581) tarihli olan iki farklı defter sureti, Paşa'nın sefer vesilesiyle kendi kapusunu timar sistemine entegre etme noktasında nasıl bir yol izlediğini ortaya koyması bakımından mühim olmakla birlikte, iki farklı sebeple ilişkili olarak problemlerli kaynaklar olarak addedilebilir. Bunlardan ilki, seferde tutulan bu defterdeki işlemlerin, payitahtta kabul görüp görmediğinin bilinmemesidir. İkincisi ise, Sinan Paşa'nın hemen aşağıda incelenecek defterlerden birinin tertip tarzı itibarıyla düzensiz bir mahiyet taşımasıdır.

İlk defter, Sinan Paşa'nın seferi kapu halkını timar sistemine entegre etmesine nasıl vesile olarak kullandığının en kesin delili olarak dikkat çeker. Bu anlamda kapusuna mensup 64 kişinin yarısına 7000, diğer yarısına ise 6000 akçe olmak üzere dirlik tevcih edildiğine dair bu kayıt, serdarlığı sayesinde dirlik tevcihine yetkisi bulunan Sinan Paşa'nın bu imkanı kullanmaktan imtina etmediğini göstermesi itibarıyla kayda değerdir.⁷²

“*Sâhib-i Devlet'ün hizmetinde olan zu'âmâ ve erbâb-ı tîmârdur ki bu def'a sefer-i hümayûnda yoldaşlık itmişlerdür*” başlıklı ikinci defterde ise toplam 278 isim zikredilmektedir.⁷³ Sinan Paşa'nın “*kadîmî emekdârları ve eski âdemleri*”⁷⁴ olarak nitelenen 278 kişi kaydedilirken adlarının üzerine *ma'zûl*, *müstehak* yahut *mutasarrıf* olduklarını belirten bazı kayıtlar düşülmüştür. Buna ilaveten kimi zaman bazı isimlerin tasarruf ettikleri miktarlar kaydedilip, sancak bilgisi zikredilmemekte

72 Tek tek isimler zikredildiği kayıt aşağıdaki şu ibareyle nihayete ermektedir: “*Mezbûr'ün altmış dört nefer sâhib-i devletün âdemlerinden olup yarar oldukları ecilden Osman isminden Ahmed ismine gelince ibtidâdan yedişer bin Lutfî'den İsmail ismine gelince altışar bin tîmâr buyruldu.*” (A.RSK.d., 1463, s. 12); Daha erken tarihli bir kayıta ise yine sefer vesilesiyle 23 hizmetkârına 3000 akçelik timâr tevcih edilmesini sağlamaya çalışmaktadır (13 Şaban 988 / 23 Eylül 1580) (KK, 237, s. 87).

73 A.RSK.d., 1463, s. 13-16.

74 A.RSK.d., 1463, s. 16.

ve kimi zaman da tersi gerçekleşmektedir. Bu bağlamda söz konusu defteri Sinan Paşa'nın bilfiil dirlik tasarruf eden hizmetkârları olarak okumak mümkün değildir. Ancak defterin muhtevassından bu 278 kişinin bilfiil dirlik tasarruf eden, zamanında dirlik tasarruf ettikten sonra mazul olmuş ve dirlik tasarruf etmeye hak kazanmakla birlikte hakkı fiiliyata geçmemişlerden oluştuğu söylenebilir. Bu çerçevede, mevcut iki defterin doğrudan merkezi idareyle değil, yetkisini kullanmaya çalışan Sinan Paşa'yla ilişkili olduğu göz önünde bulundurularak Paşa'nın tayin ve terakki yoluyla 342 hizmetkârına toplam 3.757.956 akçelik⁷⁵ bir dirlik tasarruf ettirme planı yaptığı ileri sürülebilir. Nitekim Sinan Paşa'nın sefer vesilesiyle kapu halkını timar sistemine entegre etme çabasının takriben bir yıl önce başladığını yine ruus defterleri aracılığıyla gözlemlemek mümkündür. Sinan Paşa, seferdeki yararlılıkları sebebiyle 64 hizmetkârına 3000 akçelik,⁷⁶ 140 hizmetkârına ise 4000 akçelik⁷⁷ olmak üzere kapusuna mensup toplam 204 isme timar tevcih edilmesi işlemlerini serdarlık yetkilerini kullanarak başlatmıştır. Diğer bir deyişle, zikredilen 342 hizmetkârın timar alma yoluna girmeleri Sinan Paşa özelinde, onun İran Seferleri'ndeki serdarlığıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır.

Yukarıda irdelediğim 342 hizmetkârın kaçının gerçekten timar tasarruf edip etmediği hususunda ise söz konusu kaydın 20 Cemaziyelahir 989 (22 Temmuz 1581) tarihli olduğu göz önünde bulundurulmalı ve iki yıl sonra Sinan Paşa'nın Ferhad Paşa'nın serdarlığı altında sefere katılan hizmetkârlarının 110 kişi olduğu ve toplam 1.968.719,6 akçelik bir dirlik tasarruf ettikleri hatırlanmalıdır. Buna ilaveten en az 46 kapu mensubunun Sinan Paşa'nın sadaretten azlinin ardından ellerindeki dirliklerinin alındığı düşünüldüğünde⁷⁸ Sinan Paşa'nın bilfiil dirlik tasarruf eden kapu mensupları sayısının zihnindeki idealden çok da uzak olmadığı neticesine varılabilir.⁷⁹

75 Terakki talebi göz önünde bulundurulmaksızın kaydedilmiştir. Normal şartlarda rakam daha yüksektir. Buna ilaveten, ne kadar dirlik tasarruf ettiği belirsiz olan 14 ismin, ortalama tasarruf edilen dirlik miktarını tasarruf ettikleri kabulüyle hesaplama yapılmıştır.

76 “*Sâhib-i Devlet'ün âdemleridür*” başlıklı defter sureti için bkz. KK, 237, s. 87 (13 Şaban 988 / 23 Eylül 1580); “*Sâhib-i Devlet'ün bayrağın çekenlerdür*” başlıklı defter sureti için bkz. KK, 237, s. 159 (29 Ramazan 988 / 7 Kasım 1580).

77 “*Sâhib-i Devlet'ün dirliksiz sefer seferleyen âdemleridür*” başlıklı defter sureti için bkz. KK, 237, s. 116-117 (7 Ramazan 988 / 16 Ekim 1590).

78 Bu husus sonuç bölümünde detaylı biçimde tartışılacaktır.

79 KK, 320, s. 2-3.

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın yukarıda zikredilen defterinde⁸⁰ ise az önce incelenen Sinan Paşa'nın iki ayrı defterde yaptığı tevcih ve terakki işlemleri birlikte yapılmaktadır. Defter iki bölüme ayrılmıştır, ilk bölümün başlığı olmamakla birlikte, bu bölümde halihazırda dirlik tasarruf eden, yahut bir zamanlar etmiş ve mazul olmuş, 178 kişi terakki talebiyle kaydedilmiştir.⁸¹ İkinci başlık ise Şirvan Gönüllüleri ve Kul Biraderleri zümresine mensup 90 isme tahsis edilmiştir ve bu kimseler için dirlik tevcihi talebinde bulunmaktadır.⁸² Osman Paşa'nın gönderdiği defterin merkez tarafından onaylandığı "*ber-mûceb-i defter-i merdümân-ı müşârun-ileyh mezkûrûn zu'âmâ ve erbâb-ı tîmârî tahtlarında yazılan mikdârî terakkî ve sâyir garîb yiğitlere ibtidâdan üçer bin tîmâra ahkâm-ı şerîfe buyruldu*" ibaresinden anlaşılmaktadır.⁸³

Bu bölüm boyunca ortaya konan ve incelenen verilerden anlaşılan 1580'li yıllara gelindiğinde vüzerâ kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişkinin gerek sisteme dahil olan kişi sayısı gerekse tasarruf edilen dirlik miktarları itibarıyla hayli artmış olduğudur. Bu artış ise doğrudan Osmanlı-Safevî Savaşı ile ilişkilendirilemez. Nitekim sefere katılmayan Siyavuş Paşa ve Lala Mehmed Paşa gibi vezirlerin kapularının da ciddi bir dirlik yekununu tasarruf ediyor oluşu bu hususu doğrulamaktadır. Öte yandan, padişahın bizzat sefere katılmaması ve dolayısıyla sefere katılan serdarın yetkilendirilmesi hususunun serdar tayin edilen vezirler için ciddi bir avantaj oluşturduğu söylenebilir.⁸⁴ Özdemiroğlu Osman Paşa ve Sinan Paşa örnekleri kanımca bu hususu desteklemek açısından yeterli olacaktır. Öte yandan, en dikkat çekici nokta, vüzerâ kapularının timar sistemiyle olan ilişkisinin askeri düzeyidir. Bu bağlamda ilk olarak muafiyet pratiğinin yaygınlaşması, ardından vüzerâ kapularının seferde ayrı bir askeri birim olarak telakki edilmeleri hususu örnek gösterilebilir. Kısacası, 1580'li yıllar, vüzerâ kapularının klasik

80 A.}.d., 3000, s. 128-132.

81 A.}.d., 3000, s. 128-131. Buradaki kayıtlar da tıpkı Sinan Paşa'nın yukarıda incelenen defteri gibi, düzensiz mahiyettedir. Bazı isimlerin dirlik tasarruf ettikleri sancaklar yahut tasarruf ettikleri dirlik miktarları belirsizdir. Bu durum yukarıda da tartıştığım gibi mazuliyet ile ilgili olabilir.

82 "*An-cemâ'at-ı birâderân-ı kul ve gönüllüyân-ı Şirvan*" (A.}.d., 3000, s. 131-132).

83 A.}.d., 3000, s. 132.

84 Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 180-182. Ancak serdarların tevcihlerinin payitahta dönüşleri sonrası onaylanmak zorunda oluşu, söz konusu avantajın mahiyetinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bununla birlikte, saltanat makamının onayından geçecek düzeyde makul, ancak kendi çıkarlarını da koruyacak düzeyde faydacı tevcihlerle söz konusu avantajın kullanıldığı söylenebilir.

Osmanlı düzeni içerisindeki konumunun ciddi anlamda dönüştüğü bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

4. Mutad Bir Uygulama: Kuyucu Murad Paşa Sadareti'nde Kapu Mensuplarının Seferden Muafiyeti

Yukarıda incelenen muafiyet kayıtları müstakil bir defter olarak değil, tek bir cildin içerisine kaydedilmiş defter suretleridir. Bu bağlamda Ayn Ali'nin defter emini olduğu⁸⁵ 1016 (1607) yılına gelindiğinde, kendisinin yoklama hususunda düzenlemelere gittiği yönündeki ifadeleriyle mutabık bir biçimde seferlerden çeşitli sebeplerle muaf tutulacak timar erbabının kaydedildiği müstakil bir defter formunun ortaya çıktığı söylenebilir.⁸⁶ Öte yandan bu defter formunda muafiyet amaçlı verilen hükümlerin kaydedildiği göz önünde bulundurulduğunda, tertipten sorumlu birimin defterhâne değil, dîvân-ı hümayûn olduğu belirtilmelidir.⁸⁷ Nitekim defter içinde defter eminine değil, reisülküttâba yapılan atıflar da bu noktayı doğrular niteliktedir.⁸⁸

Bu dönemde tertip edilen timar ruznâmçe defterlerinin isim kısmında söz konusu kişinin kapusunu belirten herhangi bir ifadenin kullanılmıyor oluşu, incelemeyi zorlaştıran hususlardan biridir. Böylesi bir araştırmaya girişecek kimse her kaydın tezkire kısmını okumak ve ancak bu şekilde bir listeleme çalışması yapmak zorunda kalacaktır.⁸⁹ Bu durumda muafiyet defterlerinin varlığı, timar

85 Ayn Ali Efendi'ye dair bkz. Erhan Afyoncu, "Ayn Ali Hakkında Yeni Bilgiler", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 39 (2013), s. 95-128.

86 1016-1017 (1607-1608) tarihli defter için bkz. KK, 355. Bu defterin varlığına ve içerisindeki kayıtların muhtevasına Röhrborn işaret etmiştir (*Untersuchungen*, s. 70). 1017-1022 (1607-1613) tarihli daha hacimli bir defter için bkz. A.NŞT.d., 1198. Defterin ilk başlığı şu şekildedir: "Bin on sekiz târihinde vâkı' olan sefere gelmeyüp dirliklerine dahl olunmamak için yazılan ahkâmın kuyûdudur" (s. 6).

87 1014-1016 (1605-1608) tarihli defterhane tarafından tertip edilmiş bir yoklama defteri örneği için bkz. V. P. Mutağçieva & Str. Dimitrov, *Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.* (Sofia: Editions de l'Académie Bulgare des Sciences, 1968), s. 7-31. Bu defter KK 355 ve A.NŞT.d. 1198'in aksine sadece muafiyetlerin değil, sefere katılan timar erbabının kaydedildiği bir defter olması itibarıyla dikkat çeker. Ancak defter içinde kısıtlı da olsa sefere katılma yükümlülüğü olmayan gruplar da kaydedilmiştir (Mutağçieva & Dimitrov, *Sur l'état du système des timars*, s. 177-192).

88 6 Cemaziyelahir 1022 (24 Temmuz 1613) tarihli tarih başlığının yanında geçen "derzamân-ı hazret-i Hüseyin Efendi, Re'isü'l-küttâb" ifadesi için bkz. A.NŞT.d., 1198, s. 171.

89 "Ze'âmet be-nâm-ı Rıdvân 'an-çavuşân-ı dergâh-ı 'âlî 'an-tahvil-i Mustafa Kethüdâ" başlıklı kaydın 20 Şevval 1020 (26 Aralık 1611) tarihli tezkiresinden her iki ismin de Kuyucu

sistemi ve vüzerâ kapuları üzerine yapılan bir araştırma için kurtarıcı bir işlev görmektedir.

Bu muafiyet defterleri, sadece timar ruznâmçelerin yoksunluğunu telafi ediyor olmalarıyla değil, Kuyucu Murad Paşa'nın sadareti döneminde kapu mensupları ve timar sistemi arasındaki ilişkinin durumunu bir önceki bölümde incelenen dönemle sağlıklı bir biçimde kıyaslamaya imkan vermesi sebebiyle kıymetlidir. Defterlerde sadece toplu muafiyet listeleri bulunmamaktadır. Çeşitli sebeplerle seferden muafiyet talep eden isimlere dair kayıtlar da bulunmaktadır.⁹⁰ Ekâbir hizmetindeki isimler ise sadece tafsilatlı listelerle değil, daha küçük listelerle ve hatta bireysel olarak muafiyet kaydına konu olabilir. ⁹¹ Bu bağlamda ekâbirden kastın, sadece vüzerâyı değil, beylerbeyleri,⁹² hanım sultanlar,⁹³ çavuşbaşılar⁹⁴ ve şeyhülislam⁹⁵ gibi birçok kimseyi kapsadığı belirtilmelidir. Bunu belirtmekteki maksadım timar tasarruf edip sefere katılmayan kapu mensupları olgusunun bu makalede üzerinde durulan vüzerâ kapularının da ötesinde bir yaygınlıkta olduğuna işaret etmektir. Bu noktada meselenin sadece vüzerâ kapularıyla ilişkili olmadığı, timar sistemi ve kapu halkları arasında genel bir iç içe geçme halinin oluştuğu söylenebilir.

Murad Paşa'nın kapusundan olduğu anlaşılmaktadır (DFE.RZ.d., 286, 51-52). Benzer örnekler için bkz. aynı defter, s. 1, 26-27, 71, 73, 89, 105; DFE.RZ.d., 303, s. 20, 49, 51.

90 Timar erbabı hacca gitmek (A.NŞT.d., 1198, s. 6, 9, 41), yaşı küçük (A.NŞT.d., 1198, s. 6, 7, 18, 27, 33, 41, 60, 61; KK, 355, 2^a), yaşlı (A.NŞT.d., 1198, s. 6), hasta (A.NŞT.d., 1198, s. 41) yahut başka bir hizmetle görevlendirilmiş olmak (A.NŞT.d., 1198, 64; KK, 355, 2^a) gibi gerekçelerle seferden muaf tutulup deftere kaydedilebilmekteydi.

91 Bireysel muafiyete örnek olarak Nasuh Paşa'nın Amasya Sancağı'nda 75.000 akçe zeamete tasarruf eden kapucubaşısı Behram örnek gösterilebilir: “*Mezkûr Vezîr Nasuh Paşa hazretlerinin kapucubaşısı olup esbâbla Diyarbekir'e gitmeğin dirliğine dahl olunmamak için yazılmışdır*” (A.NŞT.d., 1198, s. 70); Küçük gruplara muafiyet örneği olarak ise Kuyucu Murad Paşa'nın Bosna Sancağı'nda 6100'er akçe timara tasarruf eden Zülfikar ve Sefer adlı hizmetkârları örnek gösterilebilir: “*Mezkûrân Sadrazam hazretlerinin âdemlerinden olmağla kendi ile hidmetde olup dirliklerine dahl olunmamak için emr-i şerîf yazılmışdır*” (A.NŞT.d., 1198, s. 15). Defter buna benzer birçok örnekle doludur.

92 Msl. bkz. “*Bosna Beğlerbeğisi İbrahim Paşa hazretlerinin defteridür*” (A.NŞT.d., 1198, s. 117).

93 Msl. bkz. “*Hümâ Sultân'un defteridür*” (A.NŞT.d., 1198, s. 54-55).

94 Msl. bkz. “*Çavuşbaşı Süleyman Ağa'nun defteridür*” (A.NŞT.d., 1198, s. 91)

95 Msl. bkz. “*Şeyhülislâm hazretleri Mehemed Efendi'nün defteridür*” (A.NŞT.d., 1198, s. 91).

Aşağıdaki tablo bahsi geçen defterlerde bu makalenin temel meselesi olan vüzerâ kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişkiyi tasvir etme noktasında işe yarar örneklerin bir toplamıdır.

Tablo 6. 1608-1611 Yılları Arasında Vezirlerin Dirlik Tasarruf Eden Hizmetkârları
(A.NŞT.d., 1198; KK, 355⁹⁶)

Paşa	Kişi Sayısı	Toplam Dirlik (Akçe)	Ortalama Dirlik
Kuyucu Murad Paşa	186	2.747.069,2 ⁹⁷	14769,2
Davud Paşa	65	1.166.029,4 ⁹⁸	17938,9
Hızır Paşa	112	1.933.993	17267,8
Nasuh Paşa	308	4.508.415,7 ⁹⁹	14637,7
Kapudan Halil Paşa	73	1.518.748	20804,77
Defterdar Ahmed Paşa	57	1.256.120,8 ¹⁰⁰	22037,2
Nakkaş Hasan Paşa	58	1.451.192,5 ¹⁰¹	25020,6
Kadızaade Ali Paşa	246	2.773.079,1 ¹⁰²	11272,7
Kaimmakam Mehmed Paşa	89	1.988.289,8 ¹⁰³	22340,3

Bu tablodaki sayılar 1585 tağşişi sonrası akçenin azalan değeriyle birlikte değerlendirildiğinde, vüzerâ kapuları ve timar sistemi arasındaki ilişki Tablo-5'e kıyasla maddi yönden ilerleyen bir resim çizmez. Aksine Tablo-5 ve Tablo-6'daki

96 Kuyucu Murad Paşa'nın verisi bu defterden elde edilmiştir.

97 Bir kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu bir kişinin 185 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

98 Altı kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu altı kişinin 59 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

99 Bir kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu kişinin 307 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

100 Dört kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu dört kişinin 53 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

101 Yedi kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu yedi kişinin 51 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

102 Üç kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu üç kişinin 243 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

103 Altı kişinin tasarruf ettiği dirlik kaydedilmemiştir. Hesaplama bu altı kişinin 83 kişinin tasarruf ettiği ortalama dirlik miktarını tasarruf ettiği kabulüyle yapılmıştır.

akçe cinsinden verilen sayılar sultanî altına dönüştürüldüğünde vüzerâ zümresinin 1583-1586 yılları arasında, 1608-1611 yıllarına kıyasla timar sisteminden maddi olarak daha çok faydalandıkları ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁴

Bununla birlikte, aradan geçen 30 yıla yakın zamana karşın mevcut durumun varolmaya devam edişi, bu pratiğin siyasi ve idari bakımdan kanıksandığını göstermektedir. Bu kanıksama durumunun yanı sıra, bu makalede ele alınmayan taşra bey ve paşalarının kapu halklarının timar sistemiyle entegrasyonu meselesi de kapu halklarının dirlik sistemini kuşattığını ortaya koyan diğer bir detay olarak değerlendirilmelidir. Bu yaygınlaşma ve doğal olarak gelişen kanıksama durumunun muafiyet defterlerinin sistematikleşmesi olarak timar sisteminin idaresinde kendisini gösterdiği söylenebilir.

Dirlik tasarruf edilen bölgelerin dağılımı 1580'li yıllarda başlayan eğilime paralel bir biçimde Rumili'nden tamamen sapan ve İmparatorluk'un timar rejimi uygulanan bütün bölgelerinin dahil olduğu bir yöne evrilmiş durumdadır. Örneğin, Nasuh Paşa'nın kapusunun timar sistemine entegrasyonu, Paşa'nın kariyerine paralel biçimde İmparatorluk'un Anadolu ve Haleb bölgesi üzerinden gelişmiştir. Nasuh Paşa'nın 308 hizmetkârının 189'u dirliklerini Amasya, Amid, Birecik, Bolu, Canik, Haleb, Hüdavendigar, Kilis, Mardin ve Sivas Sancakları'na bağlı

104 1583-1586 yılları arasında akçe/altın paritesi 65-70 (hesaplamada 70 alındı), 1608-1611 yılları arasında ise 125 olarak hesaplandı (Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), s. 63, 136; Tablo-6'da kapu halkı en yoğun biçimde timar sistemine dahil olan Nasuh Paşa'nın tasarruf edilen 4.508.414,7 akçelik dirlik miktarı altına çevrildiğinde 36.067,33 gibi bir değer ortaya çıkmaktadır. Bu değer Tablo-5'deki Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 2.737.450 akçelik ve Ferhad Paşa'nın 2.655.366 akçelik toplam dirlik miktarlarıyla kıyaslandığında düşük kalmaktadır. Nitekim iki paşanın kapu halklarının tasarruf ettiği dirlik miktarı altına çevrildiğinde, sırasıyla, 39.106,43 ve 37.933,80 şeklindedir. Tasarruf edilen ortalama dirlikler hesaplandığında da benzer bir durum ortaya çıkmaktadır. Tablo-5'teki 1053 kişi ortalama 168,61 altına tasarruf ederken, Tablo-6'daki 1194 kişide 129,6 altın gibi bir değer ortaya çıkmaktadır. Bütün bu örnekler, Tablo-5 ve Tablo-6'nın akçe-altın paritesi üzerinden değerlendirilmesi sonucunda Tablo-5'in daha büyük sayıları ihtiva ettiğini göstermektedir. Yine de defter salt defter değerleri üzerinden yapılan bu hesaplamaların reel olarak geçerli olmama ihtimali göz ardı edilmemelidir. Çünkü timar ve zeamete konu olan vergilerin büyük çoğunluğunun aynı olarak toplandığı ve 16. yüzyılın sonlarından itibaren dirliklere dair akçe cinsinden kaydedilen miktarların genellikle geçmiş yıllardaki miktarların tekrarı olduğu düşünüldüğünde (16. yüzyılın sonlarındaki tarihlerden itibaren rakamların donuklaşmasına dair bkz. Fodor, *The Business of State*, s. 265-270) kaçgun ve kıtlık gibi durumlar haricinde en azından aynı olarak elde edilen gelirin daha yüksek olabileceği düşünülebilir.

bölgelerden tasarruf etmektedir.¹⁰⁵ Kuyucu Murad Paşa'da ise Rumili ağırlıklı olmakla birlikte, Rumili'nin doğusunda kalan bölgelerde de dirlik tasarrufuna rastlanmaktadır. Kuyucu Murad Paşa'nın 186 hizmetkârının 60'ı dirliklerini sadece Paşa ve Köstendil Sancakları'na bağlı bir biçimde tasarruf etmektedir. Bununla birlikte sadece Amed Sancağı'nda dirlik tasarruf eden 37 hizmetkârın mevcudiyeti de dikkat çekmektedir.¹⁰⁶

Kısacası, tabloya dahil edilmeyen vezir payeli beylerbeylerin ve muhtelif ekabirin listelerinin varlığı göz önünde bulundurulduğunda, İmparatorluk sathında söz gelimi 40 yıl önce ciddi bir askeri potansiyel barındıran dirlik havuzunun tamamen vüzerâ kapularına fayda sağlayan ve sivilleşen bir yöne kaydığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan 1608-1611 yılları arasında ortaya konan bu mevcut durum 1580'li yıllardakine göre daha kanıksanmış ve kökleşmiş bir manzara arz etmektedir.

5. Sonuçlar Üzerinden bir Tartışma

Bu makale boyunca vüzerâ kapusu mensuplarının timar tasarruf etmesi pratiğinin yaygınlaşması ve sivilleşmesi süreçleri ele alındı. Bütün bu sürecin hem yaygınlaşma hem de sivilleşme bakımından dönüm noktası Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümü (987/1579) sonrasına tekabül etmektedir. 1530'lu yıllardan Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümüne değin söz konusu pratik bir yaygınlık arz etmemekle birlikte, gittikçe artan bir eğilim göstermektedir. Ancak Sokollu Mehmed Paşa, Rumili Beylerbeyliği'nden itibaren seleflerinin aksine dirlik sistemini kendi kapu halkının yararına olacak şekilde kullanmıştı. Bununla birlikte, söz konusu pratik Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra tek bir vezirin yararına olmayacak şekilde bütün vezirler arasında yaygınlaştı. Ancak asıl vurucu husus bu yaygınlaşmaya ek olarak sefer muafiyeti pratiğinin ortaya çıkışıdır. 1580'li yıllarda zuhur eden sivilleşme ve yaygınlaşma hali 1610'lu yıllara gelindiğinde büyük ölçüde aynı şekilde kalmıştır.

Fazlasıyla ampirik bir düzlemde kalan bu araştırma neticesinde ortaya çıkan manzarayı anlamlandırmak ve tahlil etmek gözlemlenen olgu ile bu olguya muasır yönetici sınıfın günümüze ulaşan yazılı söylemleri¹⁰⁷ ve eylemlerinin mutabık

105 A.NŞT.d., 1194, s. 88-89, 91-94.

106 KK, 355, vr. 40^a-41^b.

107 Burada vezirlerin sultan ile iletişimlerini sağlayan telhis mekanizmasına yansıyan söylemleri kastediyorum.

olmaması sebebiyle pek kolay değildir. Makalenin bu kısmındaki temel maksadım bu mutabakat yoksunluğunu da çerçeveme dahil ederek ortaya çıkan manzarayı anlamlandırmaya çalışmak olacak.

İlk olarak, kesin bir biçimde söylenebilecek husus, siyasetnâmelerde bahsi geçen vüzerâ kapularının timar sistemi ile derinleşen bağı yönündeki şikayetin, olgusal olarak bir gerçekliğe tekabül ettiği. Nitekim 1580’lerde bu bağ oldukça güçlenmiş ve 30 yıla yakın bir süre sonra çarpıcı bir boyuta ulaşmıştı. Bu bağlamda Darling’in icmal defterlerine dayanarak yaptığı çalışmasında, siyasetnâme müelliflerinin şikayet ettiği olguyu tespit edememiş olması¹⁰⁸ kapu mensubu isimlerin mensubiyetine dair bilgilerinin icmal defterlerine kaydedilmemiş olmasıyla ilişkilidir. Söz gelimi Cafer Paşa’nın kapusuna mensup Mustafa’nın muafiyet kaydı¹⁰⁹ ile icmal defterindeki kaydı¹¹⁰ karşılaştırılabilir. İcmal defterindeki kayıta Mustafa’nın Cafer Paşa ile olan ilişkisine dair bir atıf yoktur.¹¹¹

Öte yandan, müşteki müelliflerin olgunun geçmiş yıllardaki varlığına ve ortaya çıkış sebeplerine dair verdikleri detaylar ana hatlarıyla yanlıştır. Çok erken tarihlerden itibaren vüzerâ kapusu mensupları arasında dirlik tasarruf eden kişiler mevcuttur. Bu durum, esasında mevcut sistemin esnekliğiyle izah edilebilir. Ancak bu durum ile siyasetnâme müelliflerinin şikayetlerini serd ettiği dönem arasındaki temel fark, 1580’li yıllardan itibaren timar tasarruf eden kapu mensuplarının seferden muaf tutulması durumunun yaygınlaşmasıdır. Bu nevezhur gelişme yahut suistimal timar sistemi ile askeri organizasyon arasındaki organik ilişkiyi dönüştürmüştür.

Genellikle 16. yüzyılın son çeyreğinde vuku bulan İran Seferleri’nin yarattığı organizasyonel problemler ve vezirler arasındaki iktidar mücadelesi ile ilişkilendirilerek değerlendirilen olgunun artışı meselesi ise Sokollu Mehmed Paşa’nın kapusunun durumu göz önünde bulundurulduğunda yeniden düşünülmelidir. Sokollu Mehmed Paşa’nın kendi kapusunu timar sistemine entegre etme noktasında kendinden önceki devirlerde süregelen pratiği ters yüz eden bir tutum takındığı açıktır. Bu durum, Sokollu Mehmed Paşa’nın sadareti değil, Rumili Beylerbeyliği

108 Darling, “*Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century – Part II*”, s. 2, 16; Darling, “*Historicizing the Ottoman Timar System*”, s. 163-165.

109 KK, 320, s. 144.

110 TK.GM.d., 312, vr. 76^a.

111 Yine Cafer Paşa’nın kapu halkından Yusuf ve İbrahim (KK, 320, s. 144) örnekleri için bkz. TK.GM.d., 312, vr. 40^b, 78^b.

devrinden itibaren gözlemlenebilmektedir. Dolayısıyla Paşa'nın söz konusu kapu politikasını, iktidarı temerküz etmesinin bir neticesi olmaktan çok iktidarı temerküz sürecinin bir parçası olarak değerlendirmek daha makul gözükmektedir. Bu bağlamda Sokollu Mehmed Paşa ile III. Murad arasındaki iktidar mücadelesinde, doğrudan Sadrazam'a dokunamayan saray hizbinin, Paşa'nın kapusunu ve intisap ağlarını hedef alan eylemlerde bulundukları bilinmektedir.¹¹² Bu eylemlerden biri 986 (1578-1579) yılında Sokollu Mehmed Paşa'nın kethüdâsı Hüsrev başta olmak üzere, kapu ağları ve intisaplı çavuşların tasarruf ettikleri dirliklerin, fazla gelir getirmeleri sebebiyle ellerinden alınması olmuştur.¹¹³

Yukarıdaki örnekten, Osmanlı siyasasında Sokollu Mehmed Paşa'nın kapusu ile timar sistemi arasında kurduğu ilişkinin sağladığı iktidar alanına dair bir farkındalığın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada, Sokollu Mehmed Paşa örneğinin, vezirler arasındaki gerilimin dozunun yükseldiği bir atmosferde katalizör etkisi yarattığı ve vüzerâ sınıfına kendi iktidar alanlarını genişletmeleri için yeni bir yol gösterdiği çıkarımı yapılabilir.

III. Murad ile Koca Sinan Paşa arasındaki yazışmalar, bu tarz metinlerin yanıltıcı doğasını, saltanat makamının söz konusu olguya bakışını ve paşalar arasındaki mücadeleleri ortaya koyması bakımından mühimdir. III. Murad'ın Koca Sinan Paşa'yı kendi kapusuna mensup isimlere dirlik tevcih ettiği yönünde aldığı haberlere istinaden uyarması üzerine yazılan birden fazla telhiste Koca Sinan Paşa padişahı çoğunlukla bunun aktarıldığı şekilde doğru olmadığına ikna etmeye çalışmakta, inkar edemeyeceği düzeyde aşıkâr olan hususlarda ise çeşitli bahaneler sunmaktadır.

Koca Sinan Paşa esasında kendisine müntesip isimlere dirlik tevcih edilmiş olmasını, kendisinin bizatihi padişahın kulu olması sebebiyle onun kullarının da padişahın kulu sayılacağı şeklinde bir argümanla karşılık vermektedir.¹¹⁴ Diğer bir

112 Sokollu Mehmed Paşa'nın intisap ağının en mühim aktörlerinden biri olan amcaoğlu Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın kariyeri ve idamı için bkz. Burak Karakuş, "Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa'nın Yükselişi", (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2022.

113 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu (Ankara: TTK Yayınları, 2019), s. 960-961. Âli'nin iddiası Hüsrev Kethüdâ'nın kağıt üstünde 200.000 akçe gözüken ancak gerçekte 4-5 milyon akçe gelir getiren bir dirliğe tasarruf ettiği yönündeydi. Hüsrev Kethüdâ'nın 1 Ramazan 977 (7 Şubat 1570) tarihinde 126.297 akçelik bir zeamete tasarruf ettiği (DFE.RZ.d., 28, s. 837-838) düşünüldüğünde, Âli'nin 200.000 akçe iddiası absürt gözükmemektedir. Ancak diğer iddia ihtiyatla değerlendirilmelidir. Ayrıca bkz. Peçuylu, *Târih*, c. 2 (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283), s. 7-8.

114 "Ve sa'âdetlu pâdişâhım, ze'âmetleri kendü âdemine ve tevâbî'ine virürsün deyu buyurulmuş. Tâ kadimden âdetdir ne kadar menâsıb mülâzimleri var ise hep vezîr-i a'zam olan

telhiste, yirmi otuz kişiden fazla timarlı hizmetkârının bulunmadığını ve bütün bu isimlerin seferlerde yararlık gösterdiğini ifade eder.¹¹⁵ Başka bir telhiste ise sayı biraz daha artar ve timarlı ademlerinin yetmiş yahut seksenden fazla olmadığını belirtir, ancak Ferhad Paşa'nın üç yüz yahut dört yüzü aşkın timarlı ademi olduğuna da işaret eder.¹¹⁶ Koca Sinan Paşa'nın III. Murad'a sunduğu telhislerde hakikati saklamaya yahut bükmeye çalıştığı, 983-984 (1576-1577) yılları gibi erken bir tarihte kendi hizmetkârlarına timar tevcihi noktasındaki çabaları¹¹⁷ ve yukarıda verilen örnekler göz önünde bulundurulduğunda inkar edilemez. Bununla birlikte, dikkat çeken diğer bir husus, Koca Sinan Paşa'nın Ferhad Paşa'nın kapusunun durumuna atıf yapmasıdır. Baş düşmanın durumuna yaptığı bu atıf, Koca Sinan Paşa'nın meseleyi aynı zamana bir rekabet olarak ele aldığını ihsas ettirmesi bakımından dikkat çekicidir.

Koca Sinan Paşa örneği, Sokollu Mehmed Paşa'nın ardından birçok vezirin kapusunun birbirine yakın ve ancak geçmişe kıyasla oldukça yüksek miktarlarda dirlik tasarruf etmeye başlamasının arkasındaki motivasyonu ortaya koymaktadır. Bir vezir için kapu halkını timar sistemine sağlamanın getireceği potansiyel siyasi ve mali faydalar ile yönetici elitler arasındaki rekabetin kızıştığı bir ortamın bir araya gelişinin müesses nizamı aşındıran bir durum yarattığı söylenebilir.

III. Murad'ın meseleye yaklaşımı ise, muazzam bir boyut ve hızda cereyan eden Osmanlı politik organizasyonu ve kaynak dağıtım süreçlerinde, mevcut siyasi düzende gittikçe kendini gösteren *vekalet problemi* sebebiyle *bilgi asimetri*siyle yüzleşen bir saltanat makamının varlığını ortaya koymaktadır.¹¹⁸ Makbul İbrahim Paşa'nın sadaretinden Sokollu Mehmed Paşa'nın sadaretine değin, bir sadrazamın ortalama 2285 gün, III. Murad ve III. Mehmed'in saltanatlarında ise

kullarınıza mülâzemet [ve hidmet] idegelmişlerdür. Ol i'tibâr ile nazar buyurulur ise dükkleri sahihdür. Ve illâ bu kullarınun ne âdemi vardır? Hep sa'âdetlü pâdişâhın kulları değil midür? Bi'l-farz ki ihsânen kendu tevâbi'imizden birine bir mahlûl timâr virilse, ana rızây-ı şerifleri yok midur? Yohsa anlar sa'âdetlü pâdişâhın kulları değil midürler? Veyâhud bu kadar seferleri seferlemediler mi? [Ve niçe yoldaşlıkları zuhûr eylemedi mi?] Başdan bu kullarını sa'âdetlü pâdişâh kullanmayaydı, bu kadar kimesne bana hidmeti mi iderdi?" (Halil Sahillioğlu (ed.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri* (İstanbul: IRCICA 2004), s. 122-123, #84). Röhrborn bu kayda atıf yapmaktadır (*Untersuchungen*, s. 72).

115 *Koca Sinan Paşa Telhisleri*, s. 54-55, #38.

116 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 247-238, #210.

117 KK, 230, s. 137, 149, 154, 175, 180, 183, 186, 189, 239, 263, 265, 273.

118 Katthleen M. Eisenhardt, "Agency Theory: An Assessment and Review", *Academy of Management Review*, 14/1 (1989), s. 57-74.

bir sadrazamın ortalama 403 gün sadarete kaldığı düşünüldüğünde, sadaretinin kısa süreli olması ihtimalini göz önünde bulunduran bir sadrazamın, bu ihtimalin yarattığı riski minimize etmek, bir vezirin ise sadaret ihtimalini iktidar alanını genişleterek artırmak amacıyla kapu halkını sisteme entegre etme yönünde çaba içerisinde olacağı tahmin edilebilir. Bununla birlikte, sadrazam ile sultan (*vekil* ile *asil*) arasındaki ilişkinin süresinin kısılmasının, bilgi asimetrisini¹¹⁹ derinleştirmesinin de olası olduğu söylenmelidir.¹²⁰

Saltanat makamının vüzerâ *defterlülери* meselesinde en keskin biçimde aldığı tedbirin, payitahttaki alternatif güç odaklarına karşı gücü temerküz eden bir sultan olan IV. Murad'ın hükümdarlığına tekabül etmesi tesadüf değildir. IV. Murad'ın 1632 yılında timar sisteminde yaptığı reformun bir ayağı da seferlerden muaf tutulagelen *ekâbir defterlülери* hususunun kökünden çözülmesi olmuştur.¹²¹ Birçok hatt-ı hümayûndan söz konusu meseleye dair tavır alış gözlemlemek mümkündür. Sultan herkesin sefere tıpkı geçmiş günlerde olduğu gibi eyaleti askeriyle birlikte alaybeyinin komutasında katılmasını emretmekte ve oldukça kısıtlı bir kitle haricinde herhangi bir kimsenin seferden muaf tutulması pratiğini yasaklamaktadır.¹²²

119 Bilgi asimetresi ifadesiyle vekilin asile kıyasla daha fazla bilgi sahibi olması durumu kasdedilmektedir. Osmanlı siyasi organizasyonu bağlamında aynı durum, idari meselelerde sadrazamın sultandan daha fazla bilgi sahibi olmasına tekabül eder.

120 “Finally, it seems reasonable that when principals and agents engage in a long-term relationship, it is likely that the principal will learn about the agent and so will be able to assess behavior more readily. Conversely, in short-term agency relationships, the information asymmetry between principal and agent is likely to be greater, thus making outcome-based contracts more attractive” (Eisenhardt, “Agency Theory”, s. 62-63).

121 IV. Murad ve timar sistemindeki reformu için bkz. Douglas A. Howard, “The Ottoman Timar System and its Transformation, 1563-1656” (Doktora Tezi), Indiana University, 1987, s. 193-227.

122 “Sen ki vezîr-i a‘zamımsız; ecdâd-ı ‘izâmım zamânlarında zu‘amâ ve erbâb-ı tîmâr, eyâleti ile alay beğinin bayrağı altında eşüp, seferlerde cümlesi mevcûd olmağla bi-avnullâhi te‘âlâ bu kadar memleketler feth olup, a‘dâ-i dînden intikâm alınurdu. Bir kaç müddetden berü defterlü peydâ olup, ve müteferrika ve çavuş nâmında olanlar bayrak altına varmayup, anlar dahi birer tarikle ellerine mânde içün emirler alup, bu üslûb üzere kılıç, bi’l-külliye sepete girüp seferlerde asker bulunmamağla bu kadaz hîzâne harc olup, maslahat görülmez oldu. İmdi ecdâd-ı ‘izâmım... zamanlarında olan kânûn icrâ olmak murâd-ı hümayûnum olmanın vüzerâ ve sultânlar ve ekâbir defterlülери ve ümerâyyla mânde olmak ref olunup cümlesin sefere memûr eylemişimdir ve çavuş ve müteferrika nâmında olanlar dahi alaybeğinin bayrağı altında eşmek fermânım olmuşdur. Gediklülerden gayri ze‘âmet ve timâra mutasarrıf olanlardan bir ferd seferden kalduğuna rızâ-yı hümayûnum yokdur. Kalanların haklarından gelinür” (Önder Bayır (haz.), *Sultan Dördüncü Murad’ın Hatt-ı Hümayûnları: Suver-i Hutût-ı*

IV. Murad'ın bu politikasını, kapu halklarının timar sisteminin askeri nizamını bozma pahasına temerküz edişinden duyduğu rahatsızlığı uzun zamandır çeşitli vesileler ve biçimlerde izhar etmekte olan saltanat makamının gücü kendi bünyesinde konsolide etmesi neticesinde vardığı nihai nokta olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan, Köprülü iktidarında söz konusu *defterlü* olgusunun mevcut olduğu bilinmektedir.¹²³ Bu durum, IV. Murad'ın olguya dair aldığı tedbirlerin uzun soluklu olmadığını göstermesi bakımından manidardır.

Bütün bunlarla birlikte, vüzerâ kapularının timar sistemine dahil ve bu dahil oluşun timar sisteminin askeri yönünü aşındırması hususu, tek başına vüzerâ arasındaki rekabetle ve saltanat makamının bu duruma dair tavır alış biçimleriyle ilişkilendirilmemelidir. Ödemelerini muhtelif biçimlerde nakit olarak alan piyade askerlere duyulan ihtiyaçtaki artışın klasik tarzdaki timarlı sipahinin savaş sahnesindeki önemini görece olarak geri plana atışı ve bununla ilişkili olarak merkezi idarenin kademeli şekilde artan nakit ihtiyacı halihazırda timar sisteminin askeri yönünü geri plana atan bir mahiyet arz etmekteydi.¹²⁴ Nakde duyulan ihtiyacın, İmparatorluk'un esasında en büyük potansiyel gelir kalemi olan, ancak timar, zeamet yahut has olarak hizmetleri karşılığında bireylere tahsis edilen dirliklerin doğasında değişikliklere gidilmesi yönünde bir eğilim yaratması kaçınılmazdır.¹²⁵ Bu bağlamda, merkezi

Hümâyûn (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2014), s. 1, #1). Benzer muhtevâdaki hatt-ı hümâyûnlar için ayrıca bkz. #2, #3, #6, #11, #21, #179.

123 Kolçak, "Yeniçeriler, Ümera Kapıları, Timarlı Sipahiler", s. 234-240; Cumhuriyet Bekar, "The Rise of the Köprülü Household: The Transformation of Patronage in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century", *Turkish Historical Review*, 11 (2020), s. 248-252. Bekar makalesinde vüzerâ kapularını anlamak için kapunun yapısının efendiye yakınlık bazında tasnif edilerek değerlendirilmesini ihtiva eden yeni bir teklifte bulunmaktadır. Kapunun en son kademesinde ise kapuya mensup timar mutasarrıfı isimler değerlendirilmektedir. Bekar'ın bu isimleri ayrı bir katman olarak değerlendirmesi vakıya mutabık değildir. Kapuya mensup olup timar tasarruf eden isimlerin faaliyetlerine dair detaylı bilgi sahibi olmamakla birlikte, bizzat efendisinin yanında bulunan birçok hizmetkârın da dirlik tasarruf ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum söz konusu olguyu kapunun organizasyon şemasının anlaşılması bağlamında ayrı bir katman olarak düşünmeyi problemli kılmaktadır. Bu anlamda kapu ile timar sistemi arasındaki ilişkiyi yekpare bir bütün olarak değil, detayları aydınlatılamamış iktisadi ve mali bir mesele olarak düşünmek gerekiyor.

124 Özgür Kolçak, *Ok, Tüfek ve At: 16. Yüzyıl Osmanlı Askeri Devrimi* (Ankara: TTK Yayınları, 2023); Tezcan, *The Second Ottoman Empire*.

125 933-934 (1527-1528) yılları arasında padişahın 277.224.773 akçelik has gelirlerine karşılık, merkeze nakit olarak değil, hizmet olarak yansıyan diğer dirlik gelirleri 200.186.394 akçeydi (Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953-1954), s. 281; 251-329).

idarenin aldığı tedbirler, tek bir sultanın yahut sadrazamın kararlarına indirgenemeyecek düzeyde kompleks bir sürecin neticesi olarak değerlendirilmelidir.

Sefere katılmayan bir timar erbabının, bunun karşılığında merkezi idareye *bedel-i timar* adı verilen nakit bir meblağ ödediği uygulamanın 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlık kazanması ve 17. yüzyılda ise dirlik tasarruf eden isimlerden mükerreren alınarak vergi haline gelmesi, timarlı sipahilerin savaş sahnesinden çekilmesi neticesini doğurması sebebiyle,¹²⁶ *ekâbir defterlülerinin* muaf tutulmaları uygulamasından ayrı bir gelişme olarak telakki edilemez. Nihayetinde bu uygulamanın varlığı, yönetici elitin timarlı sipahilerin seferdeki mevcudiyetleri yerine hazineye sağladıkları nakit katkıyı tercih ettiği şeklinde değerlendirilebilir.¹²⁷

Sonuçları itibarıyla *bedel-i timar* uygulamasına benzeyen, ancak çok daha geniş çaptaki diğer bir gelişme ise 1590'lı yıllardan itibaren tahrir sisteminin terk edilerek, mirî toprak rejimi ile düşük ve orta gelirli timarlı sipahiler arasındaki merkezi idarenin sorumluluğundaki gözlem ve düzenleme mekanizmasının kasıtlı bir biçimde ortadan kaldırılmış olmasıydı.¹²⁸ Bu durum timar sistemi ile askeri organizasyonun birbirine entegre bir biçimde işlemlerini sağlayan temel aktör olan sancakbeylerinin öneminin azalmasına neden olmuştu.¹²⁹ Bu noktada beylerbeylik makamı, geniş kapu halkı ile askeri organizasyona sağladığı katkıyla, taşra idaresinde kazandığı daha ehemmiyetli mevkiyle temayüz etmeye başladı.¹³⁰

Son tahrir faaliyetlerinde, merkezi idarenin timarlı sipahilerin rağmına, saltanat makamının has gelirlerini artırma yönünde güttüğü amaç, yine artan nakit ihtiyacı ve timarlı sipahilerin savaş sahnesindeki gerileyen konumlarıyla irtibatlı bir biçimde değerlendirilebilir.¹³¹ Bu bağlamda sadece saltanat makamının has gelirleri değil, beylerbeyi ve diğer bazı makamlara mensup isimlerin de gelirleri *arpalık* yoluyla artırılması da dikkat çekmektedir.¹³²

126 Fodor, *The Business of State*, s. 184-188.

127 IV. Murad, bu uygulamaya da karşı çıkmaktaydı: "... *dirlik tasarruf idenler cümleten sefere memûrlardır. Bedeliyye alınmak tarikiyle ve âhar semt ile bir ferd seferden kalduğuna ve alı-koduğuna rızâm yokdur*" (IV. Murad'ın Hatt-ı Hümayûnları, s. 2-3, #3).

128 Fodor, *The Business of State*, s. 236-286.

129 Fodor, *The Business of State*, s. 285-286.

130 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 88-93.

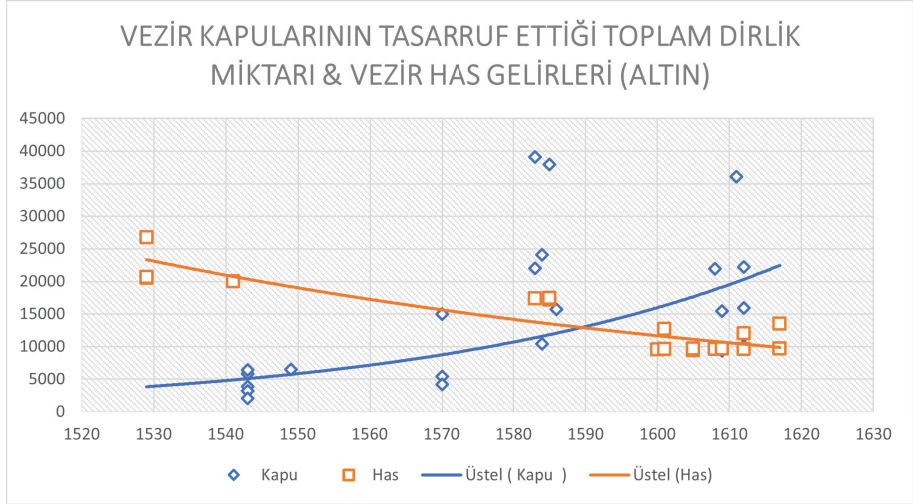
131 Fodor, *The Business of State*, s. 244-249; Ruha Sancağı'nın son icmal defterine düşülen muamele kayıtlarının dirliklerin padişah haslarına ilhakıyla alakalı olmasına dair bkz. Ahmet Nezihi Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı (Ankara: TTK Yayınları, 2012), s. 124; Adana, İçil, Sis ve Tarsus Sancakları'ndaki dirliklerin 17. yüzyılın ilk yarısında padişah haslarına ilhakına dair bkz. MAD, 5568, s. 194.

132 Fodor, *The Business of State*, s. 287-299.

Bütün bu örnekler, mirî toprak rejiminin mevcudiyetinin devam ettiği, ancak bu rejimin klasik dönemde en mühim sacayağı olan timarlı sipahilere olan ihtiyacın azalmasıyla, mirî toprakların sağladığı nakit gelirlerin önem kazandığı bir organizasyonel atmosferin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, vüzerâ kapularına mensup isimlerin timar sistemine entegrasyonu süreci, klasik düzenden sapmanın arkasındaki temel etmen değil, yönetici elitin devrin ihtiyaçlarına verdiği organizasyonel cevaplardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Saltanat makamı başta olmak üzere, muhtelif makamların gelirlerinin arttığı bir ortamda vüzerâ zümresinin de gelirlerinin artacağı düşünülebilir. Ancak bir vezirin etrafında kapu oluşturması, bu kapuyu beslemesi ve genişletmesini sağlayan temel gelir kalemi olan has gelirlerinin nominal değerinin 1529 yılından 1617 yılına değin gözle görülür bir artış göstermediği ve hatta akçe-altın paritesine göre düşme eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Tam bu noktada vezirlerin gelirlerdeki bu düşüşü sübvans ederek bir artış sağlamak maksadıyla, mirî toprak rejiminin organizasyonunda yaşanan değişimlere mutabık bir biçimde kapu halkını timar sistemine entegre etme yolunu yaygın bir biçimde kullanmaya başladığı tahmin edilebilir. Aşağıdaki grafikte, söz konusu olgunun mahiyeti karşılaştırmalı (haslar vs. kapu halkının tasarruf ettiği dirlik) bir biçimde gösterilmektedir.

Grafik 1¹³³

133 Haslara dair veriler tarihsel sırayla şu kaynaklardan derlenmiştir: TS.MA.d., 544; Lutfi Paşa, *Âsafnâme*, TT.d., 619; MAD, 1019; TT.d., 689; MAD, 6259; MAD, 3727; KK, 3069.

Bu grafik vüzerâ zümresinin temel gelir kalemi olan haslarının uzun yıllar boyunca bir artışa muhatap olmamasına hatta altın cinsinden değer kaybetmesine karşın, değişen politik organizasyon ve mirî toprak rejiminin yarattığı imkan alanlarına mutabık bir biçimde kapu halklarına timar tevcihi yoluyla gelirlerinde dolaylı bir artış sağladığını göstermektedir. Bu bağlamda kapu halkları ve timar sistemi arasındaki ilişkinin kazandığı yeni çehre *arpalık* tarzı gelir kalemlerinin gayriresmi bir versiyonu olarak değerlendirilebilir.¹³⁴

Tasarruf edilen dirliklerin bir vezire maddi açıdan nasıl bir katkı sağladığı sorusunu açık bir biçimde cevaplamak kolay olmasa da bazı ihtimaller ileri sürülebilir. İlk ihtimal timar tevcih edilmiş bütün hizmetkârların bu dirliklerin gelirlerini kendileri adına tasarruf etmeleridir. Bu da vezirin kendi kapusunu idare etme yönünde katkı sağlayacak önemdedir. Nitekim böylece kendi hazinesinden ciddi bir maaş çıkışı söz konusu olmayacak, gelirlerini daha verimli bir biçimde kullanabilecektir. Diğer ihtimal ise timar tasarruf eden hizmetkârın esasında buradaki geliri doğrudan efendisine vererek, bir nevi adı konulmamış bir voyvodalık yapmasıdır. Nitekim, siyasetnâme metinlerindeki ve arşiv kaynaklarındaki bazı kayıtlarda, buna ve hatta bundan daha ekstrem bir örnek olarak mevcut olmayan isimlere timar verilmesi olgusuna işaret edilmesi de bu hususun imkan dahilinde olduğunu doğrulamaktadır.¹³⁵ Bunlardan hangisinin hakikate daha mutabık olduğunu tespit etmek, mevcut kaynakların yetersizliği sebebiyle mümkün olmamakla birlikte, yeni bir bulgu ortaya çıkana değin, vezirlerin hizmetkârlarına timar tevcih ettirmesindeki maksadı, her iki hususun orta yollarının bulunduğu bir noktaya taşımak mümkündür. Vezirler bir taraftan maaş gibi mühim bir gider kalemini azaltırken, diğer taraftan gayriresmi yollarla has gelirlerine benzer ancak daha dolaylı bir biçimde nakit gelir elde edebilmektedir.

Ekonomide nakde yönelik artan ihtiyacı sübvansetme çabasının bir neticesi olan bütün bu gelişmeler, merkezî idarenin timar ve zeamete muhatap dirlikleri

134 Bu yeni gelir artışının kağıt üstündeki değeri ile reel değeri arasında bir fark olacağı muhakkaktır. Ancak bu değer farkının düzeyi hakkında herhangi bir çıkarım yapmak, eldeki kaynakların sınırları göz önünde bulundurulduğunda, en azından şimdilik imkansız olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple, söz konusu rakamlar kullanılırken bu kısıtlılığa dair farkındalıkla ihtiyatlı bir tutum takınmak elzemdir. Bununla birlikte, Grafik-1'de gözükken kademeli artışın düzeyi, üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir dönüşümün yaşandığını tek başına ispat eder niteliktedir.

135 Bu olgu genellikle *sepet timarı* olarak kaynaklarda kendine yer bulmaktadır bkz. Röhrborn, *Untersuchungen*, s. 73-77.

has gelirlerine dahil ederek iltizam sisteminin bir konusu yapmasıyla paralel bir biçimde değerlendirilmelidir. Nihayetinde artan nakit ihtiyacı (1) maaş, yani nakit giderlerin azaltılması (2) nakit elde edilen gelir kalemlerinin artırılması yönünde uygulanan politikaların bir benzeri mikro-düzeyde vezirler tarafından da uygulanmış oluyordu. Mevcut dirliğin, toprak değil, potansiyel bir nakit geliri olarak telakki edilmesi¹³⁶ tıpkı iltizam sisteminin İmparatorluk'un işleyişinde yeni aktörleri ortaya çıkarması gibi, vüzerâ kapusuna mensup isimlerin de tasarruf hakkına sahip oldukları dirliklerinin gelirlerini iltizam yoluyla toplamaları neticesinde, kaynaklara çok daha az yansıyan yeni aktörleri sürece dahil etmiştir.¹³⁷ Bu aktörlere dair kaynaklara çok az bilgi yansımış olması sebebiyle sürecin detaylarını izah etmek mümkün değildir. Öte taraftan, vüzerâ kapularının timar sistemine entegrasyonunu “*nakdî ekonominin gittikçe önem kazanması şeklinde karakterize*” edilebilecek gelişmeler ve bu gelişmeler ışığında merkezi idarenin aldığı önlem ve uyguladığı politikalarla birlikte göz önünde bulundurmak icap etmektedir.¹³⁸

Kısacası, vüzerâ zümresinin kapularına mensup isimleri askeri hüviyetinden yoksun bırakarak timar sistemine entegre etmesi, 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan siyasi, iktisadi ve askeri dönüşümler neticesinde ortaya çıkan yeni uygulamalardan biri olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, saltanat makamının bu uygulamaya birçok kez karşı çıkmış olması, bu yeni durumun sadece devrin şartlarıyla zuhur eden *rasyonel* bir tercih değil, aynı zamanda iktisadi ve siyasi iktidarını güçlendirmek isteyen vezirlerin çıkarlarıyla da örtüşen bir tercih olduğunu düşündürmektedir.

136 Sürece dair bkz. Muhsin Soyudoğan, “The Fall of Icarus: The Paradox of the Ottoman Centralization and the Abstraction of Timars”, *Turkish Historical Review*, 8 (2017), s. 174-200.

137 Bu bağlamda Rumili Kazaskeri sicillerine yansıyan iki kayıt yol gösterici olabilir. Rebiülahir 987 (Mayıs-Haziran 1579) tarihli bir kayıta (İSTM.ŞSC.20.d., 13, vr. 136^b) Sokollu Mehmed Paşa'nın cebecibaşısı Hüseyin Ağa'nın zeametini tahsile Köprülü şehriden Caffer adlı Bulgar kökenli bir köle ile Yusuf b. Abdullah isimli hakkında bilgi sahibi olmadığımız bir kimsenin birlikte memur edildiği görülmektedir. 18 Şevval 1047 (5 Mart 1638) tarihli diğer bir kayıta (İSTM.ŞSC.20.d., 62, vr. 89^b) ise *Merhum* Hasan Paşa'nın oğlu Hüseyin Bey'in Rumili'nde tasarruf ettiği zeamet tahsiline memur edilen Hasan Bey b. Ahmed söz konusu zeamet “*mültezim ve zâbiti*” olarak nitelendirilmektedir. Bu tarz kayıtlardan çıkarılacak daha fazla örnek, sürecin işleyişine dair kıymetli bilgiler verebilir.

138 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), s. 98.

Vüzerâ Kapuları ve Timar Sistemi (1532-1611)

Öz ■ Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve idari mekanizmasının yapıtaşlarından biri olan timar sisteminin 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren geçirdiği dönüşüm literatürde ve muasır kaynaklarda tartışılmıştır. Bu meselenin önemli unsurlarından biri ümerâ zümresinin kapu halkına mensup olup timar yahut zeamet tasarruf eden kişilerin sayısı ile tasarruf edilen dirlik miktarının artışı ve söz konusu kimselerin kapu mensubiyeti bahanesiyle muafiyet elde ederek seferlere iştirak etmemeleri uygulamasının yaygınlaşması hususudur. Bu makalede söz konusu dönüşüm 16. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın ilk çeyreğine değin vüzerâ zümresi özelinde ampirik bir biçimde incelenmiş ve tartışılmıştır. Takriben yüz yıllık bir zaman aralığının mevzu bahis edilmesiyle süreç içerisindeki kırılma noktaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu inceleme ve tartışma vesilesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren geçirdiği askeri, idari ve siyasi dönüşüme dair tartışmalara timar sistemi ve kapu halklarının artan önemi bağlamında ampirik bir katkı yapmak hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Timar Sistemi, Vezir Kapuları, Gerileme Literatürü, Askeri ve Mali Dönüşüm.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Bab-ı Asafl, Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d.): 1461-B, 1463, 1467.
 Bab-ı Asafl, Nişan ve Tahvil Kalemi Defterleri (A.NŞT.d): 1198.
 Bab-ı Defteri, Büyük Ruznamçe Kalemi Defterleri (D.BRZ.d): 20614.
 Defterhane-i Amire, Timar Zeamet (Ruznamçe) Defterleri (DFE.RZ.d.): 5, 26, 27, 28, 29, 31, 286, 303.
 İbnülemin, Timar ve Zeamet (İE.TZ): 15.
 İstanbul Müftülüğü, Rumeli Kazaskeri Sadareti Sicilleri Defterleri (İSTM.ŞSC.20.d.): 13, 62.
 Kamil Kepeci (KK): 230, 232, 237, 239, 285, 320, 329, 330, 355, 3069.
 Maliyeden Müdevver (MAD): 34, 53, 96, 1019, 3727, 5568, 6259.
 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d): 312.
 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.): 544, 2204, 4175, 4195, 4199, 4431, 4755, 4927, 5532, 5535, 6807, 6811, 7506, 8533, 10645.
 Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.): 606, 619, 689.
 Sadaret Defterleri (A.}.d.): 3000.

Yazmalar

- Ayn Ali Efendi: *Kavânin-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, Esad Efendi, nr. 2361.

Yayımlanmış Ana Kaynaklar

- Barkan, Ömer Lütfi: “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953-1954), s. 251-329.
- Bayır, Önder (ed.): *Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayûnları: Suver-i Hutût-ı Hümayûn*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın 2014.
- Ebuzziyâ Tevfik (ed.): *Risâle-i Koçî Beğ*, İstanbul 1303.
- Feridun Ahmed Beğ: *Mecmû'a-i Münş'eât-ı Feridun Beğ*, İstanbul 1274.
- Gelibolulu Mustafa Âlî: *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu, Ankara: TTK Yayınları 2019.
- Howard, Douglas A.: “Ottoman Administration and the Tîmar System: Şûret-i Kânûnnâme-i 'Osmânî Berây-ı Tîmâr Dâden”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 20 (1996), s. 47-125.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (ed.): “Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi 1991.
- Sahillioğlu, Halil (ed.): *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, İstanbul: IRCICA 2004.
- Peçuyul: *Târih*, c. 2, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283.
- Tietze, Andreas (ed.): *Muştafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581 (Edition, Translation, Notes)*, I, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1979.
- Yücel, Yaşar (ed.): “Kitâb-ı Müstetâb”, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1998.
- Yücel, Yaşar (ed.): “Hırzu'l-Mülûk”, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1998.

Literatür

- Abou-El-Haj, Rifaat Ali: “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, 94/4 (1974), s. 438-447.
-: *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Syracuse, New York: Syracuse University Press 2005.
- Afyoncu, Erhan: “Hadım Süleyman Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, 2010, s. 96-98.
-: “Ayn Ali Hakkında Yeni Bilgiler”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 39 (2013), s. 95-128.
- Akdağ Mustafa: “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/4 (1945), s. 419-431.
- Allahverdi, Reyhan Şahin: *Özdemiroğlu Osman Paşa ve Dönemi (1527-1585)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2012.
- Atçıl, Muhammet Zahit: *State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rüstem Pasha (1544-1561)*, Doktora Tezi, The University of Chicago, 2015.
- Bacqué-Grammont, Jean-Louis: “Notes et documents sur Divâne Hüsrev Paşa”, *Rocznik Orientalistyczny*, 41/1 (1979), s. 21-55.

- Bekar, Cumhur: "The Rise of the Köprülü Household: The Transformation of Patronage in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century", *Turkish Historical Review*, 11 (2020), s. 229-256.
- Börekçi, Günhan: *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*, Doktora Tezi, The Ohio State University, 2010.
- Darling, Linda T.: "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the *Timar*-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 43 (2014), s. 193-226.
-: "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the *Timar*-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century – Part II, Including the Seventeenth Century", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 45 (2015), s. 1-23.
-: "Historicizing the Ottoman *Timar* System: Identities of *Timar*-Holders, Fourteenth to Seventeenth Centuries", *Turkish Historical Review*, 8 (2017), 145-173.
- Duindam, Jeroen: *Dynasties: A Global History of Power, 1300-1800*, Cambridge: Cambridge University Press 2016.
- Eisenhardt, Kathleen M.: "Agency Theory: An Assessment and Review", *Academy of Management Review*, 14/1 (1989), s. 57-74.
- Emecen, Feridun M.: "Kara Ahmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24, 2001, s. 357-358.
- Fleischer, Cornell H.: *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2013.
- Fodor, Pál: *The Business of State: Ottoman Finance Administration and Ruling Elites in Transition (1580s-1615)*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag 2018.
- Genç, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2015.
- Hathaway, Jane: "Households in the Administration of the Ottoman Empire", *Journal of Turkish Studies*, 40 (2013), s. 127-149.
- Howard, Douglas A.: *The Ottoman Timar System and its Transformation, 1563-1656*, Doktora Tezi, Indiana University, 1987.
- Karakuş, Burak: *Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa'nın Yükselişi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.
- Kolçak, Özgür: "Yeniçeriler, Ümera Kapıları, Tımarlı Sipahiler: 1663-64 Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Osmanlı Ordu Terkibi", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneyel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2013, s. 217-251.
-: *Ok, Tüfek ve At: 16. Yüzyılda Osmanlı Askeri Devrimi*, Ankara: TTK Yayınları, 2023.
- Kunt, I. Metin: *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York: Columbia University Press 1983.
-: "Royal and Other Households", *The Ottoman World*, ed. Christian Woodhead, London & New York: Routledge 2012, s. 103-115.

- Kırzioğlu, M. Fahrettin: *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara: TTK Yayınları 1998.
- Kütükoğlu, Bekir: *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti 1993.
- Mutaftçieva, V. P. & Str. Dimitrov: *Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.*, Sofia: Editions de l'Academie Bulgare des Sciences 1968.
- Öz, Mehmet: *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözüm ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergah Yayınları 2015.
- Özcan, Abdülkadir: "Deli Hüsrev Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19, 1999, s. 40-41.
-: "Kanuni Devri Vezirlerinden Sofu Mehmed Paşa'ya ve Sofya'daki Külliyesine Dair", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri: Sofya, 21-23 Nisan 2000*, İstanbul: IRCICA 2002, s. 267-276.
- Özçelik, Emirhan: "Acem Serhaddinde Cafer Paşalar: Tebriz ve Şirvan Eyaletlerinin Muhafazası (1583-1591)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 18 (2021), s. 139-193.
- Pamuk, Şevket: *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press 2000.
- Röhrborn, Klaus: *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin & New York: Walter de Gruyter 1973.
- Soyudoğan, Muhsin: "Cebelülerin Toplumsal Kökenleri Üzerine", *Alınteri: Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2 (2021), s. 139-169.
-: *Reassessing the Timar System: The Case Study of Vidin (1455-1693)*, Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2012.
-: "The Fall of Icarus: The Paradox of the Ottoman Centralization and the Abstraction of Timars", *Turkish Historical Review*, 8 (2017), 174-200.
- Tezcan, Baki: *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press 2010.
- Turan, Ahmet Nezihi: *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara: TTK Yayınları 2012.
- Uluskan, Murat: *Divân-ı Hümayun Çavuşları*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.

EKLER

Ek-1

(TT.d., 606, s. 4) Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kethüdâsı Osman'ın Gönderdiği Defterin İçerisindeki Arz Sureti

Sa'âdetlü ve mürüvvetlü ve kerâmetlü ve 'azametlü pâdişâhum e'azzallahu te'âlâ ensârahu hazretlerinin mübârek rikâb-ı hümayûnlarına rûşen ve hüveydâdur ki mezkûrûn yetmiş dört za'im ve altmış dokuz erbâb-ı timâr kulları bu cânibde melâhîde ve melâ'inenün cenk ü cidâl ve harb u kîtâlınden binden ziyâde âdemimiz kullarından bakiyyetü's-suyûf olan bendeleridür ki beş seneden berü bu 'abd-ı za'îf ve bî-kes bendeleri ile gice ve gündüz uğur-ı hümayûnda envâ'-ı vech-ile yoldaşlıkda ve merdânlıklarda bulunup her biri defâ'atle yaralanup ve niçesi a'dâya giriftâr olup yine halâs bulup her ne kadar olsa uğur-ı pâdişâhîde düşmenden yüz çevirmeyüp kerrâtle kızılbaşun alay ve yığınakların dağıdup şebhûnlar itmişlerdür. Ol ecilden istihkâklarına göre ze'âmet ve timâr ve ba'zılarına eski emekdârlarımızdan yarar olup ihtiyâr olmağın der-sa'âdet müteferrikalığı ve kimine çavuşluk ve ba'zısına iki beğlerbeğilikden ze'âmet ve timâr ve iki kılıç birikmek üzere evâmir-i şerîfe virilmişdür. Sa'âdetlü ve 'adâletlü ve kerâmetlü pâdişâhımın vufûr-ı 'inâyet ve keremlerinden ve merhamet ü şefkatlarından mercûdur ki sadakât-ı pâdişâhîden bu kadar eyyâmdan mürûr iden külli hizmet ve emekleri mukâbelesinde ta'yîn olunan manâsıb ve dirlikçikleri beynel-emsâl vel'akrân müceb-i i'tibâr ve iftihâr için ellerinde olan berevât ve evâmir-i şerîfe mücebince defter-i mezbûrede tahrîr ve tastîr olunup ricâ ve istid'â olunduğı üzere eğer ze'âmet ve eğer timâr ve eğer çavuşluk ve eğer müteferrikalık ve eğer mukarrernâme ve hisse ve iki beğlerbeğilikden ve iki kılıç birikmek ve mahlûlatdır nizâ'sız ve şübhesiz mu'ayyen üzere berât olunmaları-çün buyrulmak ricâ olunur. Aç, muhtâc envâ'-ı zahmet ü meşakkat ile beş seneden berü çekdikleri belâ ve mihnetün mukâbelesindedür. Mercûdur ki mahrûm ve nevmîd olmayalar. Bâkî fermân u 'inâyet mürüvvetlü ve merhametlü pâdişâhımındur."

Ek-2**(KK, 329, s. 103) Lala Mehmed Paşa'nın Gönderdiği Defterin Arz Sureti**

Nişancı Mehmed Paşa hazretlerinin defteridir:

Devletlü ve sa'âdetlü babam hazretlerinin hâk-pây-ı şerîflerine 'arz-ı bendegânî budur ki vüzerâ karındaşlarının tîmârlu kulları defter olunup ve yazılup sultânüm hazretlerinin hâk-pâyına irsâl olundu. Bu zikr olunan sipâhîlerin tîmârları [ve] cebeleri sefere me'mûr değildir. Lâkin şöyle istimâ' olundu ki bundan gayrı birer defter yazup gönderseler gerekdir. Benüm 'izzetlü babacığım bunlardan gayrı seferden kalmış tîmârlu kulları yoktur. Eğer defter dahi gönderirlerse 'amel olunmayup bu defter ile 'amel oluna, cebeye dahi bu üslûb üzere yazılup irsâl olunmuşdur. Bâkî emr ü fermân sa'âdetlü sultânüm hazretlerininündür.

Ek-3**(TT.d., 619, Ek-7) Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ademlerinden Osman bin Memî'ye timar tevcih edilmesine dair Çavuşbaşı Mustafa'nın Kaleme Aldığı Arz**

Berât Oluna.

Devletlü ve sa'âdetlü pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerinin rikâb-ı hümayûnlarına 'arz-ı hâl-i bende-i bî-mikdâr budur ki Osman Paşa kullarının âdemlerinden Osman bin Memî kulları Şirvan gönüllülerinden sülüsân hesâbı üzere tîmâra çıkup ba'dehu tîmâr tevcih olunması-çün Osman Paşa kullarından emr-i şerîf ve defterdâr kullarından 'ulûfesinin sûret-i kaydı der-sa'âdete getirilüp berât olmak fermân olunup lâkin şimdiki hâlde Şirvan'dan kaydı defteri gelmemek ile berât olmağa 'avk olunur. Bâ-husûs defâ'atle hidmet-i pâdişâhîde emeği sebkât itmiş kulları olup tîmârcıgı zâyî' olmak lâzım geliyor. Sa'âdetlü pâdişâhımdan ricâ ve tazarru' olunur ki Şirvan'dan kaydı defteri gelince defterdâr kullarının gönderdiği sûret-i kayda 'amel olunup berât-ı şerîf ihsân buyrulması 'inâyet oluna. Bâkî fermân ve 'inâyet ü ihsân âsitâne-i sa'âdetlerine müfevvezdur.

Bende-i Mustafa Çavuş, Ser-Çavuşân-ı Osman Paşa.